

Demokratin och digitaliseringen

Del 2 av 4 ur antologin
100 år till

MEDVERKANDE

Emma Frans
Daniel Gillblad
Åsa Wikforss
Karim Jebari
Birgitta Jonsson
Olle Häggström
Jenny Wiik
Malte Persson

KOMMITTÉN DEMOKRATIN 100 ÅR

Innehåll

Prolog: Pandemin – stresstest för demokratin	4
EMMA FRANS	
1. Digitalisering, data och AI – vägval för välfärd och demokrati	16
DANIEL GILLBLAD	
2. Den digitala demokratin – drömmar och mardrömmar	34
ÅSA WIKFORSS	
3. AI och moraliskt ansvar	54
KARIM JEBARI	
4. Alla vinner på äldres digitala delaktighet	62
BIRGITTA JONSSON	
5. Demokrati, samhälle och AI – ett riskperspektiv	72
OLLE HÄGGSTRÖM	
6. Arbetsmarknadens digitalisering ur ett demokratiskt perspektiv	90
JENNY WIİK	
7. Captcha – dikt om den digitala demokratin	108
MALTE PERSSON	
Författarna	112

Demokratin 100 år – samling för en stark demokrati (Ku 2018:02)

Design och produktion: Springtime-Intellecta

Tryck: Elanders 2022

I din hand håller du *Demokratin och digitaliseringen*, andra delen av fyra ur antologin 100 år till – en samling av framåtblickande texter om demokrati.

Texterna diskuterar hur framtidens digitala lösningar kommer att påverka samhället, men även oss som individer. Kommer tilliten till staten och våra medmänniskor att öka genom tekniska lösningar eller kommer de att skapa en klyfta oss medborgare emellan? Innehållet består av akademiska texter, essäer och spaningar och har författats av några av landets viktiga forskare, debattörer och tänkare.

Delar av texterna har publicerats tidigare, inför första upplagan av Future of Democracy Summit som anordnades 2021 av Lindholmen Science Park. Vid denna publicering var Robert Olsson, ordförande i styrgruppen för Medier och demokrati vid Lindholmen Science Park, redaktör.

Kommittén Demokratin 100 år har i uppdrag att under åren 2018–2021 planera, samordna och genomföra en samling av insatser och aktiviteter för en stark demokrati. Insatserna samlas under rubriken *Vår demokrati – värd att värna varje dag*.

Kommittén Demokratin 100 år leds av Peter Örn. I kommittén ingår även demokratiambassadörerna Emma Frans, Lena Posner-Körösi, Rosaline Marbinah och ett sekretariat.

Prolog

Pandemin – stresstest för demokratin

EMMA FRANS

Som demokratiambassadör för kommittén Demokratin 100 år har jag fått äran att skriva prologen till *Demokratin och digitaliseringen*. I denna text kommer jag att resonera kring pandemins konsekvenser för demokratin, det digitala utanförskapet som synliggjorts samt forskarnas utsatthet och tillkortakommanden. Genom att lyfta några av de erfarenheter som pandemin har medfört hoppas jag kunna bidra med några tankar om hur vi kan skydda demokratin från desinformation, hot och hat samt hur vi blir bättre rustade för en liknande kris i framtiden. Därefter kommer jag att med utgångspunkt i övriga medförfattareshöjare texter peka på digitaliseringens möjligheter och utmaningar.

Covid-19-pandemin har inte bara inneburit den största hälso-krisen under 2000-talet – med hundratals miljoner smittade och flera miljoner döda – utan i pandemins spår har även demokratin utsatts för ett stresstest av historiska mått. Både i Sverige och i andra länder har grundläggande fri- och rättigheter begränsats och ojämlikheter blottats. Alla pandemier präglas av sin tid. Covid-19 är en global kris som sker i en

digital era präglad av sociala och alternativa medier. Pandemin har inneburit ökade problem med bland annat hat och hot samt spridande av des- och missinformation – företeelser som redan tidigare identifierats som hot mot demokratin. Genom att beakta pandemins konsekvenser ur ett demokratiperspektiv kan vi dra viktiga lärdomar om hur den svenska demokratin kan fortsätta att stå stark, och hur vi bäst kan möta framtida kriser.

Bakgrund

Det nya coronaviruset, som orsakar sjukdomen covid-19, börjar spridas i den kinesiska miljonstaden Wuhan i slutet av 2019. Inledningsvis är det oklart om det mystiska sars-liknande viruset verkligen kan smitta mellan människor, men

*Många länder tar efter delar av Kinas
hårdföra modell, utan att mänskliga
rättigheter beaktas eller ens diskuteras.*

”

snart står det klart att sjukdomen har spridits inom familjer och att sjukvårdspersonal har drabbats. Sedan går allt väldigt fort. För att stoppa smittan inför Kina så kallade ”drakoniska åtgärder” som innebär att hela städer sätts i karantän, och det kommer rapporter om att dörrar har svetsats igen för att hindra smittade personer från att lämna sina hem. Kina använder sig också av data för att övervaka människor på individnivå och för att spåra och lokalisera smittade medborgare i en omfattning som aldrig tidigare har praktiserats. Virusets sprider sig snabbt över världen, och rädslan sprider sig ännu snabbare.

När utbrottet får pandemistatus har Kina lyckats vända utvecklingen och ses därför av vissa som facit för hur detta coronavirus bör hanteras. Många länder tar efter delar av Kinas hårdföra modell, utan att mänskliga rättigheter beaktas eller ens diskuteras. Sverige är till en början ett märkligt undantag där social distansering ska uppnås genom eget ansvarstagande. Men strategin kritiserar hårt när siffrorna över antal smittade och döda i Sverige snabbt stiger och sjukvården blir tungt belastad. Kritiken framförs av flera opinionsbildare och av grupperingar av forskare i både traditionella och sociala medier. Tempot drivs upp, tonen hårdnar, och de olika lägren i debatten samlar supporterskaror som förenas i sociala medier

– med en ensidighet som om det vore en läktarsektion under ett fotbollsderby som samlats för match. Successivt införs hårdare restriktioner även i Sverige.

Parallellt med pandemin pågår också en ”infodemi” där rykten, missuppfattningar och desinformation konkurrerar med adekvat information om vår uppmärksamhet. Betydelsen av kunskap är akut, men den hårda tonen medför att viktiga röster tystas.

Inskränkningar i våra fri- och rättigheter

Under flera månader år 2020 och 2021 får som flest åtta personer träffas vid offentliga tillställningar och allmänna sammankomster. Mötesfriheten som är inskriven i en av våra grundlagar innebär att vi har friheten att träffas tillsammans med andra för att utbyta tankar och bilda opinion. Inskränkningen i mötesfriheten påverkar alla delar av samhället. En annan frihet som inskränks är demonstrationsfriheten. Rätten att demonstrera och visa sin åsikt tillsammans med andra är även den grundlagsskyddad.

Att få protesterar mot inskränkningarna i Sverige under denna period beror delvis på ett generellt högt förtroende för staten, en förståelse för att åtgärder behövs för att begränsa smittspridningen – och ytterst rädda liv – men kanske också på att andra länder redan gjort betydligt mer långtgående inskränkningar. Under pandemin inför en tredjedel av värl-

dens länder inskränkningar av medborgerliga fri- och rättigheter utan tidsgräns. Vi har också sett hur auktoritära ledare har utnyttjat pandemin som en ursäkt för att inskränka mänskliga rättigheter på ett mer omfattande sätt än vad kampen mot coronaviruset kräver. Det är inte ovanligt att större kriser används som en förevändning för att omkullkasta demokratin. Makthavare passar på att koncentrera makten vid tillfällen då medborgarna är mer benägna att acceptera demokratiska inskränkningar, inte minst för att de fruktar för sin egen säkerhet. Även om många andra länder har infört betydligt mer långtgående restriktioner är det viktigt att beakta de inskränkningar som skett i Sverige och väga dem mot deras potentiella nytta.

*Pandemin har verkligen testat
demokratin när det gäller medborgarnas
förmåga att skilja sant från falskt.*

Desinformation

Omfattande ryktesspridning har präglat kriser i alla tider, men i dagens digitala värld sprids rekordsnabbt både *desinformation*, som avsiktligen försöker vilseleda, och *missinformation*, som sprids utan att det finns en agenda. Dagens medborgare är i en stor del av världen både uppkopplade och sammankopplade, vilket självklart påverkar tempot i spridning av såväl

fakta som medvetet fabricerade lögner. Det har aldrig tidigare under en kris varit så enkelt att hitta ”fakta” som passar – och därigenom förstärker – ens egna åsikter och argument, och att med en snabb pekfinger rörelse dela med sig av sin upptäckt. Verifierade källhänvisningar har låg prioritet i sociala medier.

Pandemin har verkligen testat demokratin när det gäller medborgarnas förmåga att skilja sant från falskt. Felaktigheter som sprids handlar delvis om smittans ursprung, och konspirationsteorier om att viruset har tagits fram avsiktligt för att användas som biologiskt vapen eller för att gynna vaccinindustrin får tidigt fäste i vissa grupper. Andra pekar ut femte generationens mobiltelefoni, 5G, som den verkliga orsaken till att så många blir sjuka. Det sprids felaktigheter om hur vi kan förebygga och bota sjukdomen, och när massvaccineringen drar i gång fortsätter falsk information att få fäste, vilket motverkar möjligheten att stoppa smittspridningen och minska dödligheten.

Demokratiskt utanförskap

Pandemin har också blottat ojämlikheter i vårt samhälle. Vi kan inte blunda för det digitala utanförskapet som har blivit extra tydligt under pandemin. Enligt Internetstiftelsen lever närmare sex procent av svenskarna i digitalt utanförskap – de använder sällan eller aldrig internet. De som aldrig är på nätet är oftare äldre, lever på landsbygden och bor i hushåll med låga inkomster.

Människor som bor i områden med socioekonomiska utmaningar har drabbats särskilt hårt av pandemin. Det handlar inte bara om faktorer som påverkar risken att drabbas av sjukdomen, utan också om att restriktionerna slår olika hårt beroende på våra förutsättningar. Pandemin tydliggjorde att alla människor i Sverige, utöver mycket annan ojämlikhet, inte har tillgång till samma information och därmed inte ges samma förutsättningar att förhålla sig till en samhällskris. Det demokratiska underskottet i områden med socioekonomiska utmaningar har ännu en gång visat sig. Samtidigt har pandemin lett till att frågor om delaktighet och tillgänglighet har aktualiserats, vilket på sikt kan bidra till konkreta förbättringar i samhället. Den digitala utvecklingen har tagit ett rejält kliv framåt och vi har vi lärt oss att det går att medverka vid möten och sammankomster digitalt. Personer som har svårt att medverka fysiskt har kunnat göra sin röst hörd genom digital medverkan.

Forskarens roll i kristider

Under 2020 skedde ett historiskt presidentval i USA som präglades av pandemin. När Donald Trump höll tal i Nevada under ett valmöte fick vi en tydlig inblick i hans syn på vetenskapens roll i samhället: "If you vote for Biden, he'll listen to the scientists. If I listened to scientists, we'd have a country in a massive depression instead of – we're like a rocket ship." På Twitter replikerade motkandidaten Joe Biden: "For once, Donald Trump is correct: I will listen to scientists." Meningsutbytet illustrerar tydligt hur synen på vetenskap skiljer sig åt beroende på vem man är och vilka värderingar man har.

”

Enligt Internetstiftelsen lever närmare sex procent av svenskarna i digitalt utanförskap – de använder sällan eller aldrig internet.

Forskare, framför allt inom medicin och naturvetenskap, åtnjuter generellt ett högt förtroende hos allmänheten. Enligt en undersökning som den ideella föreningen Vetenskap och Allmänhet utförde löpande under pandemin var förtroendet för forskare som uttalar sig om coronaviruset i svenska nyhetsmedier mycket högt, omkring 80–90 procent. Forskarens arbete med att samverka med allmänheten och sprida kunskap, det som ibland kallas ”tredje uppgiften”, är därför ytterst viktigt under en kris. Inte minst under en pandemi då vårt beteende avgör hur omfattande smittspridningen blir. Samtidigt finns tecken på skillnader i förtroende för forskare utifrån faktorer som utbildningsnivåer och partisympatier. I vissa fall blir till och med vetenskapen och dess representanter ett hot mot individens världsbild och värderingar. Under pandemin har vi också kunnat se grupperingar inom forskarvärlden som har gått till hård attack mot dem som inte delat deras syn på hur viruset bör hanteras. När ett nytt virus sprids över världen finns många obesvarade frågor, vilket onekligen kommer att resultera i oenigheter bland experter. Då behöver forskare vara ödmjuka och ärliga med att de inte sitter inne på alla svar, i stället för att dumförklara varandra och spä på den hårda ton som redan finns i sociala medier. Här finns det anledning till självkritik från akademins håll.

Den hårda tonen har fått konsekvenser. Forskare som kommunicerat om covid-19 har utsatts för hot och hat, vilket har resulterat i att vissa av de experter som varit aktiva i den allmänna debatten har tystats. Det finns till och med exempel på forskare som har slutat bedriva forskning om covid-19 efter omfattande hatkampanjer och trakasserier. I vissa fall har trakasserierna varit koordinerade och grupper i sociala medier har systematiskt försökt påverka vilken forskning som bedrivs och vilka uppgifter som förs ut till allmänheten. Att forskare tystas är ett hot mot vår utveckling och mot demokratin.

När ett dödligt virus sprider sig över världen är kunskap baserad på vetenskapliga studier en förutsättning för att hantera smittspridningen. Det är därför mycket angeläget att bedriva forskning inom området och nå ut med resultaten. Att vi rekordsnabbt har fått ett effektivt vaccin är ett resultat av den medicinska forskningen, och förtroendet för vetenskap är en förutsättning för vaccinationsviljan bland allmänheten. För att kunna hantera framtida kriser behöver vi lyssna på forskarna, men också värna om fritt kunskapssökande och fri kunskapsspridning.

Demokratin och digitaliseringen

Digitaliseringen har inneburit att samhället och vårt sätt att kommunicera har förändrats. Det är vanligt att personer som deltar i det offentliga samtalet utsätts för hat, hot och trakasserier. Desinformation och propaganda sprids blixtnabbt i sociala medier och informationsöverflödet gör det allt svårare att skilja sant från falskt. Samtidigt skapar digitaliseringen nya

möjligheter för att inkludera fler i det demokratiska samtalet och nå ut med information och kunskap. Digitaliseringen är ett tveeggat svärd där samma aspekter som hotar demokratin kan användas för att stärka den. Utmaningen framöver är att förstå hur vi kan optimera digitaliseringens positiva påverkan och hantera de negativa effekterna. I de kapitel som följer uppmärksammas olika aspekter av digitalisering.

I kapitel 1: *Digitalisering, data och AI – vägval för välfärd och demokrati* presenterar Daniel Gillblad insikter i vad digitaliseringen och AI kommer att innebära för välfärden och demokratin. Texten beskriver också vad som krävs för att den framtida digitaliseringen ska ske på ett sätt som stärker delaktigheten och demokratin samt gör välfärden bättre och mer tillgänglig för alla.

I kapitel 2: *Den digitala demokratin – drömmar och mardrömmar* diskuterar Åsa Wikforss i vilken utsträckning det digitala informationslandskapet har bidragit till demokratins försvagning och nedgång, och redogör för vilka faror som desinformationen utgör.

Kapitel 3: *AI och moraliskt ansvar*, är skrivet av Karim Jebari. Han resonerar kring hur den så viktiga demokratiprincipen om ansvarsutkrävande, kan och bör tillämpas när allt fler förvaltningsfunktioner automatiseras. Vem bär ansvaret när AI har fel och hur påverkar det individen och demokratin?

Kapitel 4: *Alla vinner på äldres digitala delaktighet*, är en personlig betraktelse av Birgitta Jonsson, född 1935. Hon beskri-

ver hur tillgång till internetuppkoppling blivit en förutsättning för samhällsdeltagande men också vikten av att den kunskap som äldre besitter kommer samhället till del.

I kapitel 5: *Demokrati, samhälle och AI – ett riskperspektiv*, berör Olle Häggström ett antal utmaningar som det demokratiska samhället står inför när användningen av AI-teknik intensifieras. Han ser exempelvis att automatisering riskerar att leda till ökad ekonomisk ojämlikhet och att människor riskerar att bli allt mindre engagerade i samhällsutvecklingen när teknik och formler avgör alltfler beslut.

Arbetsmarknadens digitalisering ur ett demokratiskt perspektiv är namnet på kapitel 6, skrivet av Jenny Wiik. Hon uppmärksammar hur ny teknik påverkar arbetsmarknaden samt ger ett demokratiskt perspektiv på den utvecklingen.

Slutligen har Malte Persson tolkat relationen mellan det digitala och det analoga i *Captcha – dikt om den digitala demokratin*.

Samhällets omvälvande digitaliseringsprocess är trots allt ännu i sin linda, men vi kan med all säkerhet konstatera att de kommande 100 årens utveckling kommer att ha en stor påverkan på vår svenska demokrati. Därför har detta tema en självklar plats i vår antologi. Kommittén Demokratin 100 år önskar dig intressant och inspirerande läsning.

Emma Frans

Demokratiambassadör

Kommittén Demokratin 100 år

1

Demokratin och digitaliseringen

Digitalisering, data och AI – vägval för välfärd och demokrati

Digitalisering, data och AI – vägval för välfärd och demokrati

DANIEL GILLBLAD

AI, automation, och hållbar välfärd

I vår tid är avancerad digitalisering och artificiell intelligens (AI) alltmer accepterade teknologier – teknologier som inte bara kommer att vara grunden för nya tjänster och fortsatt automation och effektivisering. Det handlar om nya teknologier som i grunden kommer att förändra vårt samhälle, vår demokrati och vår välfärd. Digitalisering och AI betraktas inte längre som något nödvändigt ont eller som kittlande kuriosa, utan de anses lägga grunden för framtida konkurrenskraft, utgöra viktiga komponenter för att lösa stora samhällsutmaningar, och ge en möjlighet att bidra till ett bättre liv och en välfärd för alla. Men hur säkerställer vi att det blir så?

Det är inte givet att användningen av dessa teknologier kommer att leda till ett hållbart, demokratiskt samhälle där alla kan vara delaktiga på lika villkor. Vi kommer att behöva ta ansvar för och hålla igång en levande samhällsdebatt om hur vi formar dem. När vi överläter mer och mer av mänskligt arbete och beslutsfattande åt maskiner måste vi bestämma oss för vad som är viktigt för oss. När vi bestämmer oss för

hur vi vill använda dessa teknologier i stor skala bestämmer vi oss för vilket samhälle vi vill ha. Potentialen är omfattande, men vi kommer att behöva göra många val på vägen om hur samhället och välfärden ska fungera.

”

Ingen annan teknologi kommer att ha så stor påverkan på vårt samhälle under vår livstid.

Detta skrivs ur ett perspektiv där vi är övertygade om den enorma potentialen i AI och digitalisering och där vi arbetar aktivt för att bredda användningen av dessa teknologier. I vårt arbete finns det alltid med ett par grundläggande frågor:

- Hur ökar vi användningen av riktiga tillämpningar av digitalisering och AI i Sverige?
- Hur ser vi till att vi går bortanför de diskussioner och prototyper vi i dag ofta stannar vid?

Detta drivs bara till viss del av nödvändigheten att garantera konkurrenskraft och tillväxt. Viktigare är det enkla faktum att betydelsen av AI för samhället är enorm.

Ingen annan teknologi kommer att ha så stor påverkan på vårt samhälle under vår livstid. Utbredd användning av AI kommer inom en snar framtid att vara helt nödvändigt för att garantera vård, omsorg och utbildning till alla.

Om vi vill bibehålla välfärd och demokrati är inte avancerad digitalisering och AI ett val utan en nödvändighet, och ju snabbare vi kan utnyttja potentialen, desto större blir de samlade besparingarna och möjligheterna till ytterligare investeringar.

Att accelerera användningen av AI i Sverige är utmanande, men det finns en ökande vilja och kraft inom både industri och offentlig sektor att arbeta tillsammans för att detta ska ske. Även om det kommer att krävas betydande investeringar från samhället för att ta vara på potentialen i välfärden, så krävs det dock också en annan typ av engagemang, något som är svårare att driva som ett enskilt initiativ.

Frågor som måste besvaras för att garantera demokrati och delaktighet:

- Hur inför vi AI och smarta tjänster på ett sätt som gör att nyttan kommer alla till godo?
- Hur bibehåller vi det demokratiska initiativet i den riktning vi vill att samhället ska arbeta mot?

Tekniska och ekonomiska realiteter stretar emot och det är inte säkert att all avancerad digitalisering och AI kommer att kunna byggas av alla för alla. Låt oss reflektera över detta och vilka prioriteringar och vägval vi står inför inom välfärd och samhälle, bortanför de frågor runt integritet och etik som tar stor plats i debatten i dag.

Dagens AI och framtidens välfärd

Digitaliseringen sker i allt snabbare takt, men med de senaste årens framsteg inom AI finns det möjlighet att ta ytterligare ett steg som är betydligt viktigare. Vi kan nu skapa en ny typ av mening och mål med digitaliseringen – från att dokumentera, följa upp och kontrollera information till att medvetet skapa system som arbetar för oss och frigör *mer* tid för mänskliga interaktioner, inte mindre. AI sätter fingret på vad som behöver digitaliseras och samlas in för att vi ska kunna lära, assistera och automatisera.

”

Att komplettera mänskligt intellekt och mänsklig kreativitet kommer att ha en enorm inverkan på samhället, och trots att flera enskilda lösningar kan se enkla och måttligt intelligenta ut kommer systemeffekten att vara större än summan av delarna.

Trots att vi ännu är långt ifrån en bred, mänsklig intelligens och sådana tillämpningar vi gärna spekulerar kring kommer AI att ha en enorm påverkan på oss.

Att komplettera mänskligt intellekt och mänsklig kreativitet kommer att ha en enorm inverkan på samhället, och trots att flera enskilda lösningar kan se enkla och måttligt intelli-

genta ut kommer systemeffekten att vara större än summan av delarna.

Intelligens kan uppstå i samverkan mellan många enskilda, enklare system, och sammantaget kan effekten av enklare automatisering på bredden bli större än vi anar. Detta kommer att märkas tydligt inom välfärden. Det går att skapa enorma värden i vården med AI-teknologi som kan diagnostisera cancer utifrån röntgenbilder, övervaka äldre hemma i vardagen, hjälpa till med en snabb förstahandsbedömning av vårdbehov och riskbedömning av patienter samt automatiskt schemalägga patientbesök och laboratorietester, men det är när dessa saker kopplas samman som vi kommer att uppleva de största vinsterna.

Det blir ett system som inte bara hjälper alla till rätt vård så snabbt och effektivt som möjligt, utan som kan förebygga och skapa ett mer rikt och hälsosamt liv anpassat för alla.

För elever i skolan och alla andra medborgare kommer det med hjälp av AI att bli allt lättare att hitta den kunskap vi behöver – anpassad, förklarad och sammanfattad på ett sätt som passar oss och som kan hjälpa lärare och skola att utveckla varje individ. När vi kan kombinera kunskapsinhämtning och personlig utveckling med hjälp och råd baserade på vår personliga förståelse och kunskapsbas genom hela livet kommer utbildningen att förändras i grunden.

Samtidigt som detta innebär att vård, skola och andra samhällstjänster blir mer personliga och kommer närmare indivi-

den, behöver vi för en fungerande demokrati ha gemensamma utgångspunkter och en förståelse för andras situation.

Möjligheten att delta i och bygga en gemensam bild av samhället kan utmanas av spridning och skapande av felaktig information och ojämna fördelning av användningen av digitala tjänster.

Digitalisering och AI har potentialen att öka takten på kommunikationen mellan politik och medborgare, lyfta och konkretisera problem snabbare samt skapa ett mer inkluderande samhälle, men vi har redan sett hur dessa teknologier kan användas för att sprida desinformation och få grupper att sluta sig inom sig själva.

Vi behöver balansera perfekt anpassade tjänster och information med behovet av delaktighet och en gemensam bild av samhället.

Detta är centralt för vikten av AI för vårt samhälle och vår demokrati. Det är förvisso vi människor som sätter dessa mål, men vi behöver vara överens om vilka de ska vara och hur vi med tiden utvecklar dem.

Vi kommer att behöva adressera dessa utmaningar, så låt oss diskutera hur.

Delaktighet för alla

Låt oss börja med att titta på delaktighet och gemenskap i en personaliserad och automatiserad välfärd. Det är inte osannolikt att nya tjänster för automatiserad vård och livslångt lärande i första hand kommer välutbildade och resursstarka individer till godo. Men det behöver inte bli så – det finns stora möjligheter att använda teknikutvecklingen för att inkludera fler.

Dagens system för bild- och textbearbetning, ofta tränade på stora mängder data, blir snabbt bättre på sådana uppgifter som tidigare krävde mänsklig intelligens och arbete. Automatisk transkribering från tal till text blir allt bättre, vilket kommer att kunna hjälpa synskadade att ta del av mer och mer information. Det kommer också att hjälpa samhället att dokumentera, tillgodogöra sig och söka i enorma kunskapsbaser som tidigare var svåra att komma åt. Automatisk översättning kommer inte bara att göra det lättare för människor som inte talar svenska eller engelska att delta i samhället, utan i förlängningen också hjälpa barn och vuxna med översättningar av komplicerade texter till enklare språk. Automatisk sammanställning kommer att kunna hjälpa oss sätta oss in i stora mängder dokument och rapporter snabbare.

Många medborgare kommer att själva få helt ny tillgång till information och samhällstjänster, utan hjälp från andra personer, och vi har snart tillgång till och möjlighet att söka i ännu mer information som inspelade samtal, debatter och föreläsningar.

Vi får möjligheter att flytta politik och inflytande ännu närmare medborgarna.

Denna delaktighet är dock helt beroende av samhällets vilja att göra detta tillgängligt med ett medvetet mål att alla ska vara inkluderade: syn- och hörselskadade, barn, pensionärer, invandrare och alla andra. Varken privata aktörer eller enskilda myndigheter kommer att ensamma kunna ta ansvar för allas deltagande.

”

Vi får möjligheter att flytta politik och inflytande ännu närmare medborgarna.

Stort, snabbt och likformigt?

Några av de stora fördelarna med digitalisering och AI är att vi kan automatisera och snabba upp mänskligt arbete och kommunikation. Ett problem kan få mycket stor påverkan väldigt snabbt, och en missuppfattning och förutfattade meningar kan påverka många.

Det är på många sätt positivt att dagens AI-system kräver mycket tydliga, mätbara uppgifter och mål och har en begränsad förståelse för världen och dess komplexitet. De gör vad vi vill, när vi vill – outtröttligt och effektivt. Men vet vi alltid på förhand vad vi vill, och vad gör vi när det krävs mänsklig flexibilitet och förståelse? Vad händer när de hårda mål som

vi har gett systemen inte helt stämmer överens med våra mål för samhället eller leder till oväntade konsekvenser? Vad gör vi när våra algoritmer inte stämmer överens med verkligheten eller när de bygger på data som inte representerar verkligheten på ett bra sätt?

Inom en överskådlig framtid kommer vi att behöva bygga och hantera den typ av bitvis ganska rigida AI-system vi har i dag och planera för att de inte kommer att vara perfekta. De val vi gör när vi skalar upp dem till verkligt storskalig automation, till exempel ett automatiserat vårdssystem, kommer att ha stor påverkan på samhället.

Ett alltmer mätbart, kvantifierat och optimerat samhälle kommer uttryckligen att behöva utformas för att gynna medborgare och stärka demokratin, med den grundläggande principen att de system vi bygger ska hjälpa, stärka och återkoppla till individen, inte övervaka och rapportera.

Låt oss se detta inte bara som en utmaning, utan också som en möjlighet. De ofta manuella system som finns i dag kommer med problem och förutfattade meningar som vi i dag ofta accepterar som konsekvenser av mänskliga faktorer, men som kommer att ställas på sin spets när välfärden automatiseras. Vi har en ny möjlighet att tänka på hur välfärden ska fungera. Hur ska ett alltmer automatiserat vårdssystem se ut? Vad ska det optimera och hur ska det prioritera sina resurser? Hur ska ett stöd till livslångt lärande för alla se ut, och vad vill vi uppnå med det? Hur upptäcker vi och hanterar de problem som oundvikligen kommer att uppstå?

”

Ett alltmer mätbart, kvantifierat och optimerat samhälle kommer uttryckligen att behöva utformas för att gynna medborgare och stärka demokratin, med den grundläggande principen att de system vi bygger ska hjälpa, stärka och återkoppla till individen, inte övervaka och rapportera.

Ska vi svara på dessa frågor är det inte möjligt att bara lösa enskilda problem där vi hittar dem. Att genom bildbehandling ställa diagnoser från röntgenbilder och identifiera ärftliga sjukdomar och problem i genetiskt material är oerhört användbart, men det är bara delar i ett större, mer automatiserat vårdssystem. Att identifiera individer med en förhöjd risk för sjukdomar inom områden där vi samlat relevanta data är självklart, men vi behöver också fundera på vilka uppgifter som är verkligt viktiga att stödja eller automatisera och fundera på vilka data som behöver samlas in och vilka system som behöver utvecklas för att lösa det.

Vi behöver ett systemperspektiv – inte bara på vården utan på alla delar i välfärden. Politiken och samhället behöver känna ansvar för detta systemperspektiv, för det finns inga andra aktörer som kan representera det i tillräckligt stor skala. Vi behöver därefter aktivt arbeta för att systemen ska utvärderas på bredden. Inte bara utifrån till exempel kostnadsminskning och andel korrekt diagnostiserade patienter, utan även utifrån

representation och robusthet och utifrån att tillämpningarna fungerar acceptabelt för alla medborgare.

Att välja utvärderingsmetoder blir i förlängningen att välja hur vi vill prioritera i välfärden.

AI och demokratin

– hot och möjligheter

I dag sker mycket av utvecklingen inom den digitalisering och AI som ligger nära medborgare i stora teknikbolag. Dessa kan otvivelaktigt skapa bättre förutsättningar för demokrati och välfärd, och vi har redan sett hur till exempel sökmotorer byggda med hjälp av AI i grunden har förändrat hur vi hittar, inhämtar och skapar ny kunskap. Det är dock inte alls klart att dessa företags drivkrafter kommer att spegla och ta hand om samhällets alla behov och långsiktiga mål. AI och digitala tjänster tycker om storskalighet – stora mängder data, användare och resurser. De stora aktörerna har dessa resurser och begränsade incitament att förändra situationen.

Samhället, med andra prioriteringar och en annan långsiktighet, behöver hitta sätt att inte helt överlåta teknikutvecklingen till ett antal privata intressen.

Samtidigt kan de tjänster och kommunikationsplattformar som dessa företag utvecklar stärka demokratin och delaktigheten. Nya sätt att kommunicera, öka spridningen av information och kunskap samt smarta samhällstjänster har en

enorm potential att skapa nya, snabbare kommunikationsmöjligheter mellan medborgare, samhälle och politik. När människor är välinformerade kan de ta mycket större ansvar för samhällsutvecklingen, och när politik och samhällsutveckling kan vägledas av välgrundade data, analyser och allas röster kan demokratin stärkas. Data bortom individen – om infrastruktur, miljö och samhälle – kan samlas in i allt större skala. Informationen kan analyseras för att fatta beslut och bygga kunskap, och rätt hanterat kan observation och styrning av samhället utifrån data och mätningar vara en styrka för demokratin.

”

Samhället, med andra prioriteringar och en annan långsiktighet, behöver hitta sätt att inte helt överlåta teknikutvecklingen till ett antal privata intressen.

Det kommer dock inte utan problem. Vi ser redan att dessa nya kommunikationssätt har potential att bidra till att skapa bubblor, ekokammare där alla perspektiv inte kommer till tals och där det uppstår grupperingar med olika bilder av var samhället står och vart det är på väg. Med hjälp av dessa kommunikationsverktyg och modern AI-teknologi blir det allt lättare att snabbt skapa och sprida felaktig information eller dokument samt bilder och filmer som är falska eller ger en skev

bild av verkligheten. De data vi samlar in i samhället är ofta skeva eller missvisande.

Det blir därför allt viktigare att medborgare och beslutsfattare förstår tekniken och dess konsekvenser samt dess möjligheter att påverka och förvrida. Brist på förståelse för tekniken och hur den används kan leda till en felaktig bild av verkligheten.

Det finns dock anledning att vara förhoppningsfull. På samma sätt som AI kan användas för att sprida desinformation och en skapad verklighet, har den potential att upptäcka förfalskningar och illasinnad informations spridning. På samma sätt som AI kan skapa kommunikationsbubblor och lämna grupper utanför, kan den upptäcka dessa och identifiera missförhållanden. Faktum är att det är svårt att möta den hastighet med vilken AI skulle kunna användas för att attackera vår demokrati med någonting annat än AI. Vi som samhälle ska ta ansvar för att detta kommer på plats, och aktivt och medvetet använda AI för att stärka demokratin.

Vårt demokratiska partisystem kan utnyttja alla de möjligheter som dessa teknologier tillför för att minska avståndet mellan medborgare och deras behov, data och politik. För att upprätthålla förtroendet för partier och politik bör teknologier dock användas ansvarsfullt.

Det finns stora möjligheter att analysera väljares digitala spår för att utforma effektiva och riktade budskap, men om detta används för att sprida antidemokratiska idéer eller om detta

upplevs som integritetskränkande och manipulativt kommer det att skada det demokratiska samhället.

”

Det blir därför allt viktigare att medborgare och beslutsfattare förstår tekniken och dess konsekvenser samt dess möjligheter att påverka och förvrida. Brist på förståelse för tekniken och hur den används kan leda till en felaktig bild av verkligheten.

Tekniken är neutral, och ansvarsfull användning är ett politiskt beslut. Kanske ger teknikomställningen som nu sker också en möjlighet för partier och rörelser att få större genomslagskraft, då de kan representera idéer, principer och program för AI och digitalisering som är bredare än enskilda frågor och insatser.

Också demokratiska rörelser kan få stor nytta av tekniken för exempelvis kommunikation och analys, men även om teknologier som AI bitvis demokratiseras alltmer genom tillgång till kunskap och kod, behövs tillgång till data och infrastruktur. Det är resurser som inte alltid kontrolleras öppet och demokratiskt i sig, och kontroll över dessa resurser ger stora möjligheter att begränsa eller styra användningen av AI och smarta tjänster.

För att garantera demokratisk spridning och användning av AI måste vi säkerställa tillgång till den infrastruktur och kunskap som behövs för att utnyttja tekniken.

Rätt använt kan AI och digitalisering användas för att bevara och försvara demokratiska samhällsstrukturer, men inte nödvändigtvis för att bygga demokrati där demokratiska grundfundament inte finns. Där makthavares egenintressen tillåts styra tillgången till data, information och infrastruktur, kan AI och digitalisering få svårt att arbeta i demokratins tjänst, och att helt koncentrera dessa resurser till ett fåtal aktörer kan skapa en sårbar demokrati.

Precis som för flera andra kraftfulla teknologier krävs ett demokratiskt fundament och en demokratisk rörelse för att garantera att den används i demokratins tjänst, och det ligger i det demokratiska samhällets intresse att kontinuerligt och aktivt arbeta för detta.

Rätt använt kan AI och digitalisering användas för att bevara och försvara demokratiska samhällsstrukturer, men inte nödvändigtvis för att bygga demokrati där demokratiska grundfundament inte finns.

Vägval för välfärd och samhälle

Vi kan inte undvika att använda digitalisering, automation och AI i välfärden om vi vill bevara och förbättra den. Det kommer att innebära ett antal vägval för samhället, stora som små:

- Hur ska dessa system prioritera begränsade resurser?
- Vilka ska få ta del av dem och när?
- Hur vill vi agera när det gäller att prioritera mellan att upptäcka felaktig användning av samhällets stödsystem och att säkerställa att alla som behöver kan ta del av dem?

Ytterst handlar valet om att antingen förhålla sig passivt till införandet av dessa teknologier eller att ta ett aktivt ansvar för den större samhällsbilden.

Privata aktörer kan inte och kommer inte att ta fullt ansvar för denna typ av prioriteringar, alltså att alla medborgare är inkluderade, eller sätta mål som sammanfaller med målen för samhället i stort. Här behövs vårt engagemang. Hur vi automatiserar samhället är än så länge inte en stor politisk fråga, men den förtjänar att vara det. Vi behöver ett levande samtal och debatt.

Det betyder i sin tur att medborgare förtjänar mer än en yttlig bekantskap med dessa teknologier och deras konsekvenser. Medborgarna ska känna till dem tillräckligt bra för att skapa en principiell förståelse för hur världen omkring kan och kommer att fungera. Det betyder också att vi måste värna

inte bara etik och integritet när vi bygger teknologin, utan även vår demokrati.

Samhället behöver på allvar agera som komplement till privata företag, inte bara genom lagar och regler – något som till stor del saknas i dag – utan även i att driva på riktiga tillämpningar på stor skala där samhället sätter målen.

Det stora vägvalet just nu är att våga satsa på AI i stor skala och att våga introducera AI där vi kan för människors bästa. I den processen kommer vi att steg för steg bestämma oss för vilket samhälle vi vill ha. Vi kan antingen forma den förändring som kommer, eller låta oss svepas med av den. Vägen mot detta är bitvis densamma som vägen mot den acceptans som är nödvändig för att vi ska lita på systemen och i förhoppningen på samhället, mot att det finns en bred delaktighet och trovärdighet samt mot att allt utformas för samhällets bästa och att medborgares rättigheter och integritet respekteras.

Vi måste tillsammans våga drömma om vad vi vill att dessa system ska vara och för vem.

När vi vet det är det kanske inte oöverstigligt svårt att bygga dem, men digitaliseringens och AI:s vägval i välfärden är politiska vägval och det är hög tid att samhället bortanför experter och teknikföretag tar plats.

2

Demokratin och digitaliseringen

Den digitala demokratin – drömmar och mardrömmar

Den digitala demokratin – drömmar och mardrömmar

ÅSA WIKFORSS

Det digitala hoppet

Förhoppningarna var högt ställda i början av 2000-talet. Den nya digitala tekniken skulle medföra en demokratisering, på många olika plan. För det första skulle kunskapen demokratiseras. Man skulle inte längre behöva dyra uppslagsverk eller kulturellt kapital för att hålla sig kunnig och bildad. Vetenskapen skulle bli var mans egendom och seriös journalistik skulle finnas tillgänglig för alla, utan dyra prenumerationsavgifter. För det andra skulle yttrandefriheten stärkas och alla skulle få en chans att göra sin röst hörd. De traditionella grindvakterna skulle bort. Tidigare hade människor varit hänvisade till enstaka insändare, kanske Ring P1 om man hade tur. Nu kunde alla som hade en dator och en nätuppkoppling göra sig hörda – genom att mejla journalister och makthavare, genom att skriva en blogg och så småningom genom sociala mediers världsomspännande räckvidd. Det offentliga samtalet skulle äntligen bli till för alla, inte bara en utvald elit.

Två decennier senare vet vi att saker och ting är mer komplicerade. Kunskapen har utan tvekan demokratiserats och i princip blivit mer tillgänglig för alla, oavsett om det rör sig om kunskap om samtiden eller om vetenskaplig kunskap. Men

i praktiken har de ojämlikheter som tidigare fanns snarast förstärkts. För den som har god grundskunskap, och god mediekunskap, är internet en guldgruva. Allt går att hitta, och det finns inget man inte genast kan lära sig mycket om. Den som är van att läsa forskningsartiklar kan exempelvis snabbt hitta relevant forskning av världsledande forskare utan att behöva betala en krona för det. För den som har en svagare kunskapsbakgrund är det svårare att hitta rätt. Risken är stor att man inte får svar på sina frågor eller att den information man hittar fram till är opålitlig. I värsta fall råkar man på desinformation och politisk propaganda skraddarsydd för att utnyttja våra sårbarheter.

”

Demokratin växte sig stark världen över under ett antal decennier efter andra världskriget men befinner sig nu på tillbakagång.

När det gäller att göra sin röst hörd är också resultaten blandade. Sociala medier har visserligen gjort det möjligt för oss alla att nå ut med våra åsikter på ett helt nytt sätt och i det finns en viktig demokratisk kraft. Det har både blivit allt svårare för politiker och andra att lägga locket på och lättare att organisera sig politiskt och bedriva påverkansarbete. Samtidigt är kören på sociala medier behäftad med demokratiska problem. Dels har inte alla samma möjlighet att nå ut – exempelvis saknar många äldre digital kompetens – och dels tenderar vissa röster att ta över – de högljudda, de aggressiva, de

känsloladdade. Medan vissa intar det offentliga torget tystas andra: de som skräms bort av hatiska kommentarer och hot av olika slag, fysiska eller psykologiska.

Till bilden hör också den politiska utvecklingen sedan 2000-talets början. Här har förhoppningarna verkligen kommit på skam. Demokratin växte sig stark världen över under ett antal decennier efter andra världskriget men befinner sig nu på tillbakagång. Statsvetare talar om en pågående autokratisering, dvs. en process där folkvalda politiker (ofta högernationalistiska populisterna) inleder en stegvis nedmontering av demokratins institutioner. Slutresultatet är en skendemokrati där människor går och röstar utan de grundläggande fri- och rättigheter som krävs för en fungerande valdemokrati, vad statsvetare kallar en *elektoral autokrati*.¹ För första gången sedan 2001 finns det fler auktoritära stater än demokratier i världen. Tillbakagången sker främst i länder där demokratin är ganska ny som statsskick, till exempel länder som tidigare tillhörde Sovjetblocket, men gamla etablerade demokratier är inte immuna, vilket utvecklingen i USA belyser.

En viktig fråga är just i vilken utsträckning det digitala informationslandskapet har bidragit till demokratins försvagning och nedgång. Frågan är komplex och det råder ingen enighet när det gäller svaret.

1 V-Dem 2020.

Svensk demokrati står sig förhållandevis stark, men också här finns varningssignaler. SOM-undersökningar visar att förtroendet för demokratin håller på att partipolariseras.² Unga människor (födda 1980 eller senare) anser i mindre utsträckning att det är viktigt att leva i en demokrati, än de som är födda mellan 1930 och 1950.³ Lägg till detta att den känslomässiga polariseringen tilltar och att Sverige är utsatt för jämförelsevis stora mängder desinformation och har kommit att stå i fokus för en global desinformationskampanj med högerextrema förtecken.⁴

En viktig fråga är just i vilken utsträckning det digitala informationslandskapet har bidragit till demokratins försvagning och nedgång. Frågan är komplex och det råder ingen enighet när det gäller svaret. En del hävdar att det föreligger ett mycket direkt orsakssamband, att fejkade nyheter och konspirationsteorier har spelat en avgörande roll i ett antal länder där den demokratiska tillbakagången gått snabbast (till exempel Ungern och Indien), och att desinformationen utgör ett konkret hot också mot mer väletablerade demokratier. Andra hävdar att kopplingen är mer indirekt, att de verkliga faktorerna snarare har med ökande ekonomiska ojämlikheter och demografiska förändringar att göra, och att vi bör fokusera mindre på hoten mot sanningen än på dessa bakomliggande faktorer. Man har till och med gett uttryck för farhågan

² Se Andersson 2020.

³ Se Foa och Mounk 2017, s. 6. Uppgifterna är kombinerade data från World Values Survey, våg 5 och våg 6.

⁴ Se till exempel rapporten från Center mot våldsbejakande extremism 2021.

att olika försök att stävja desinformationen hotar att skada demokratin mer än desinformation som sådan.⁵

Jag hör till den första kategorin. Även om jag håller med om att det finns en mängd bakomliggande faktorer som bidragit till demokratins försvagning, tror jag att de digitala redskapen spelar en avgörande roll när det gäller att förvandla missnöjet med den förda politiken till ett missnöje med det demokratiska systemet som sådant.⁶ Denna process är komplex – det handlar till exempel inte bara (eller främst) om fejkade nyheter, utan om en kombination av sofistikerade påverkanskampanjer, ökad oenighet, sjunkande tillit och förskjutningar i det offentliga samtalet. Här tänkte jag reflektera lite över de faror som desinformationen utgör. Jag avslutar med en kort diskussion om den digitala demokratins möjligheter, med särskilt fokus på så kallade demokratiska innovationer.

Demokratin och desinformationen

Hur demokratin ska skydda sig mot sina fiender utan att samtidigt skada demokratin är inte en ny fråga, men den har fått förnyad aktualitet i den digitala samtiden. Historiskt har en stark yttrandefrihet utgjort ett skydd för demokratin, men vi befinner oss nu i en situation då en stark yttrandefrihet utnyttjas för att försvaga demokratin. Hur bör vi reagera? Föreligger risken att vi paradoxalt nog nedmonterar demokratin i våra ansträngningar att rädda den? Det finns inga enkla svar på dessa frågor och skeptikerna har rätt i att man bör tänka sig

5 Se till exempel Farkas & Schou 2020 och Eatwell & Goodwin 2018.

6 Jag argumenterar utförligt för detta i Därför Demokrati 2021.

noga för. Men de har fel när de hävdar att desinformationens inte utgör ett reellt hot mot demokratin.

”

Även om jag håller med om att det finns en mängd bakomliggande faktorer som bidragit till demokratin försvagning, tror jag att de digitala redskapen spelar en avgörande roll när det gäller att förvandla missnöjet med den förda politiken till ett missnöje med det demokratiska systemet som sådant.

Vid första anblicken är det kanske inte uppenbart vad kopplingen skulle vara mellan demokratin och kunskapen. Demokratin handlar väl om folkviljan, om vad människor *vill*, inte vad de *vet*? Detta kan låta slående, men saker och ting är mer komplexa. Det är förstås korrekt att demokratin inte *bara* handlar om vad vi vet. Detta illustreras oavsiktligt av en artikel skriven av den välkände biologen Richard Dawkins efter 2016 års folkomröstning om EU-medlemskap i Storbritannien.⁷ Dawkins beklagar sig över att han tvingats rösta i en så pass komplicerad fråga och menar att han inte hade den kompetens som krävdes. Man skulle lika gärna kunnat ha en folkomröstning om huruvida Einsteins algebra var korrekt, menade Dawkins. Även om man håller med Dawkins om att det är

⁷ Dawkins 2017.

olyckligt att ha folkomröstningar om extremt komplicerade frågor som EU-medlemskap, så haltar hans jämförelse. När det gäller Einsteins algebra är frågan om uträkningarna är korrekta. Det är en sanningsfråga och ingen folkomröstning i världen kan besvara den. Men den fråga briterna röstade om var inte en sanningsfråga, utan en viljefråga. Man röstade till exempel inte om huruvida ett EU-medlemskap skulle stärka den brittiska ekonomin utan om huruvida man *ville* att Storbritannien skulle vara medlem i EU, och det är en fråga som det går alldeles utmärkt att besvara med hjälp av röstsedeln.

Historiskt har en stark yttrandefrihet utgjort ett skydd för demokratin, men vi befinner oss nu i en situation då en stark yttrandefrihet utnyttjas för att försvaga demokratin.

”

Det vore emellertid ett misstag att av detta dra slutsatsen att kunskapen inte utgör en förutsättning för demokratin. Det inser man snabbt om man reflekterar över kopplingen mellan vad man vill och vad man vet. Hur man röstar, i en folkomröstning eller i riksdagsvalet, beror både på vilka mål och önskningsar man har, och på vad man tror om världen. Ju mindre man vet (om den förda politiken, om samhället, om vad de politiska partierna står för), desto mindre makt har man att använda sin rösträtt för att påverka samhällsutvecklingen åt det håll man vill.

Att våra politiska val beror på vad vi vet betyder att det går att påverka hur människor röstar genom att påverka vad de tror om världen. Inför EU-valet i Storbritannien spreds exempelvis stora mängder riktad desinformation. Bland annat hade lämnasidan ägnat sig åt undersökningar för att hitta riktade budskap som tilltalade väljare i låginkomstområden. Ett sådant var påståendet att ett utträde skulle innebära att NHS, det brittiska sjukvårdssystemet, skulle få 350 miljoner pund mer i veckan. Påståendet var falskt, men strax före valet visade en opinionsundersökning att 47 procent av väljarna trodde att det var sant, och efter valet angav 20 procent detta som sitt främsta skäl för att de röstade för ett utträde.⁸

Det är förstås lättare att påverka utgången av en folkomröstning med hjälp av desinformation, än att påverka utgången av ett riksdagsval eller ett presidentval. Enstaka falska påståenden, av det slag som sprids genom fejkade nyheter, innebär rimligen inte att människor förflyttar sina sympatier från ett parti till ett annat. Men det beror lite på hur valsystemet ut. Det finns till exempel evidens för att det amerikanska presidentvalet 2016 avgjordes av fejkade nyheter om Hillary Clinton i de stater där marginalerna var mycket små, till exempel i Michigan där Trump vann med 10 000 röster.⁹ Den kandidat som får flest röster i en stat vinner ju alla statens elektorer, ”winner takes it all”, vilket innebär att det kan räcka med att man flyttar några tusen röster för att valet ska avgöras (i ett land med 240 miljoner röstberättigade). I Sverige har vi ett proportionerligt valsysteem, enligt vilket ett partis mandat

8 Se Luck 2016.

9 Se Gunter m.fl. 2018.

står i proportion till dess andel av rösterna, och det betyder att små marginaler av detta slag sällan är avgörande. För att påverka en valutgång krävs därför mer omfattande och systematisk desinformation – det räcker inte med enstaka falska påståenden.

*Det ligger också i en konspirationsteoris natur
att den inte låter sig falsifieras. Eventuell
motevidens avvisas genast som ytterligare
bevis för hur omfattande konspirationen är.*

”

Det finns olika former av mer omfattande och demokratiskadlig desinformation. Till de mer omdiskuterade hör konspirationsteorier. Kännetecknande för dessa är att de utger sig för att förklara ett händelseförlopp, till exempel en viss utveckling i samhället, med hänvisning till att en grupp (onda) människor i hemlighet har gått samman och agerat för att uppnå något som gynnar den egna gruppen. Ambitionen att förklara ett skeende har konspirationsteorin gemensamt med vetenskapliga teorier, men det som är speciellt med konspirationsteoretiska förklaringsmodeller är att man utslutande hänvisar till mänskliga avsikter. Man förklarar inte uppkomsten av covid-19 genom att hänvisa till slumpmässiga genetiska mutationer, utan genom att hänvisa till avsiktliga handlingar utförda i hemlighet, till exempel på laboratoriet i Wuhan. En annan, helt avgörande, skillnad är hur man

förhåller sig till evidens. Vetenskapliga teorier testas genom systematisk insamling och utvärdering av evidens, av experter utbildade i ämnet och med hjälp av vetenskapliga metoder, medan det ligger i konspirationsteorins natur att dessa vanliga tillvägagångssätt avvisas. Det som ifrågasätts är just etablerade sätt att samla in evidens och de vanliga kunskapsinstitutionerna (medierna och forskningen). Det ligger också i en konspirationsteoris natur att den inte låter sig falsifieras. Eventuell motevidens avvisas genast som ytterligare bevis för hur omfattande konspirationen är.¹⁰

Dessa särdrag hos konspirationsteorier gör att de får konsekvenser för det demokratiska samhället. För det första medför sådana teorier stora kunskapsmässiga skador. Eftersom en konspirationsteori inte bara innebär ett ifrågasättande av enskilda fakta, utan också antagandet att vi är systematiskt förda bakom ljuset av agenter som är i maskopi med våra kunskapsinstitutioner, kommer hela samhällsbilden i gungning. Vanliga sätt att avgöra ett faktapåståendes sanning avvisas, vilket innebär att det är mycket svårt att komma förbi oenigheten. Det demokratiska samtalet förutsätter enighet när det gäller grundläggande fakta, en enighet mot bakgrund av vilken den politiska oenigheten kan hanteras och olika politiska förslag kan utvärderas. När faktaoenigheten blir alltför stor och alltför ohanterlig riskerar därför också den politiska oenigheten att bli alltför stor och alltför ohanterlig. Den poli-

¹⁰ För en diskussion, se Wikforss 2017, 152–153.

tiska kompromissen blir svårare och den känslomässiga polariseringen förstärks.¹¹

Utan tvekan är utvecklingen i USA särskilt drastisk, men det är värt att minnas att också i Sverige görs systematiska försök att så tvivel vad gäller valsystemets pålitlighet.

”

För det andra medför sådana teorier stora skador när det gäller tilliten till det demokratiska samhällets institutioner och därmed till demokratin som sådan. Detta förstärks av antagandet om en svartvit motsättning mellan de onda, moraliskt korrupta konspiratörerna, och det hederliga, bedragna folket. Hur pass stora skadorna är beror lite på teorin, men det ligger i konspirationsteoriernas natur att misstron sprider sig som ringar på vattnet. Det som kanske börjar med en teori om hur läkemedelsföretagen mörkar sanningen om vaccin, sprids snart till att omfatta andra aktörer – forskarsamhället, medierna, myndigheterna, politikerna, domstolarna. Allra skadligast är konspirationsteorier riktade mot demokratins grundbult, valsystemet, vilket den dramatiska utvecklingen i USA under Trumps presidentskap illustrerar. Om människor tappar tron på detta tappar de också tron på den egna politiska makten och tanken på att samhället går att förändra på

¹¹ Kopplingen mellan faktaoenighet och politisk oenighet diskuteras utförligt i Därför Demokrati, kapitel 4.

demokratisk väg, via röstsedeln. Då kvarstår bara ett sätt att förändra samhället – våldet. I maj 2021 visar opinionsundersökningar att 28 procent av de republikanska väljarna anser att saker och ting har sparat ur så pass mycket i samhället att sanna patrioter har rätt att ta till våld.¹² Utan tvekan är utvecklingen i USA särskilt drastisk, men det är värt att minnas att också i Sverige görs systematiska försök att så tvivel vad gäller valsystemets pålitlighet.¹³

Det finns andra former av genomgripande desinformation än konspirationsteorier. En särskilt svårhanterlig sådan är den falska berättelsen.¹⁴ Det handlar om att göra ett skevt urval av fakta för att sprida ett övergripande budskap som är falskt, till exempel om hur det står till med ett lands välfärdssystem. En särskild fara utgörs av berättelsen om den stora samhällskrisen. Här finns en koppling till populism. Det är välkänt att populistiska politiker (på vänster- och högerkanten) försöker omstöpa det demokratiska samhället genom att frammana kriser.¹⁵ Man börjar med att identifiera ett misslyckande (till exempel integrationen), fortsätter med att upphöja misslyckandet till en samhällskris och identifiera de ansvariga (eliten) och deras brott mot ”folket” (ofta en etniskt definierad minoritet) och avslutar med att propagera för behovet av en stark ledare. För att detta ska lyckas är det helt centralt att sprida bilden av en samhällskris. Före det digitala genombrötet handlade det om att arrangera spektakulära presskon-

¹² Tumulty 2021.

¹³ Jederlund 2021.

¹⁴ Se Wikforss 2018.

¹⁵ Se Moffitt 2015.

ferenser och försöka sprida bilden i medierna. I dag är det betydligt enklare eftersom man kan använda sig av sina egna digitala kanaler och alternativa medier av olika slag. I Sverige har exempelvis alternativa medier spelat en helt central roll när det gäller att sprida bilden av en samhällskris och närstående systemkollaps.¹⁶

Demokratiska innovationer

Det står alltså klart att den digitala samtiden medför flera svåra utmaningar och att olika insatser krävs för att skydda demokratin. Exakt hur detta ska gå till är, som jag nämnde ovan, långt ifrån klart. Det är av stor betydelse att frågan debatteras och att möjliga lösningar granskas, bland annat ur ett juridiskt och demokratiskt perspektiv. Det handlar dels om hur vi ska agera mot hat och hot på nätet, särskilt när det drabbar demokratin funktionärer – politiker, journalister, opinionsbildare, domare och forskare – och dels om hur vi ska hantera den stora spridningen av desinformation.¹⁷ Men jag tror att vi också bör diskutera en annan fråga: Hur kan de digitala plattformarna användas för att *stärka* demokratin?

När den svenska demokratin fyller hundra år kan man konstatera att människors kontakt med politiken har förändrats under det sekel som gått. De stora folkrörelsernas tid är förbi och partierna tappat medlemmar. År 1984–1985 uppgav 15 procent av svenskarna att de var medlemmar i något parti, år

¹⁶ Se Lundberg 2019, kapitel 3 och 4.

¹⁷ Se Därför Demokrati, kapitel 5, för en diskussion av detta.

2013–2014 var siffran nere på 5 procent.¹⁸ Samtidigt ökar det politiska intresset och det är fler människor som deltar i politiska diskussioner (35 procent år 1984–1985 och 40 procent år 2013–2014). Kombinationen av lågt partipolitiskt engagemang och stort politiskt intresse medför risker, eftersom det innebär att det politiska intresset inte plockas upp i demokratin traditionella kanaler och kan utnyttjas av demagoger och missnöjespolitiker, särskilt i ett opålitligt informationsklimat med stora digitala påverkansmöjligheter. Den avgörande frågan är därför om det går att hitta nya sätt att ta vara på det politiska intresset och stärka det politiska deltagandet.

”

Hur kan de digitala plattformarna användas för att stärka demokratin?

Denna fråga utforskas inom ett spännande samtida forskningsfält, så kallade demokratiska innovationer. Forskarna undersöker hur olika typer av medborgardeltagande kan öka det politiska engagemanget och därmed den politiska kunskapen. En central idé är att för att stärka den representativa demokratin måste vi stärka dess *deliberativa* dimension, dvs. demokratin tänkande eller resonerande dimension. Målet är att främja en välfungerande politisk debatt där man med gemensamma krafter, och på gedigen kunskapsgrund, utvär-

¹⁸ SCB 2018.

derar argument för och emot politiska förslag.¹⁹ Man har bland annat studerat så kallade medborgarråd, *citizen assemblies*, som använts på försök världen över. Till de mer kända hör medborgarråd i British Columbia i Kanada och i Brasilien under 1980-talet. Det handlar om att låta grupper av människor (framlottade) diskutera olika politiska frågor, inte sällan med input från experter, och föra fram förslag på olika samhällsförändringar. Förhoppningen är att detta inte bara leder till större politiskt engagemang och kunskap, utan att det också kan bidra till att motverka anti-demokratiska krafter.²⁰ Ofta har det handlat om lokala initiativ, till exempel så kallad "participatory budgeting" där en rådgivande församling diskuterar lokala budgetfrågor, men det finns också försök med medborgarråd på nationell nivå.

Skulle de digitala plattformarna kunna utnyttjas för demokratiska innovationer av detta slag? Forskare studerar frågan.²¹ Det står helt klart att om detta ska fungera krävs att de samtal som förs modereras på olika vis. När det gäller fysiska medborgarråd har man konstaterat att utbildade diskussionsledare, ett väldefinierat ämne och möjlighet till dialog med experter är avgörande för samtalets kvalitet. Detsamma gäller digitala samtal. Ett intressant exempel på nationell nivå är ett medborgarråd i Storbritannien 2020, Climate Assembly UK, som behandlade frågan om klimatförändringar. Exem-

19 Se Fishkin 2018. Fishkin ingår i en forskargrupp vid Stanford University, Stanford Center for Deliberative Democracy, <https://cdd.stanford.edu>. Se även Participedia för en innehållsrik sammanställning med länkar till olika projekt världen över.

20 Se Wästberg 2018 för en diskussion i en svensk kontext.

21 Se till exempel Esau m.fl. 2017.

plet är intressant eftersom pandemin medförde att de avslutande diskussionerna behövdes göras digitalt. Man kunde då konstatera att kvaliteten på dessa digitala möten var högre än på de fysiska diskussionerna, och en hypotes är att det var ett resultat av att deltagarna först tränats i hur en god diskussion förs fysiskt för att sedan kunna utnyttja det digitala mediets potential till fullo.²² Detta illustrerar betydelsen av att medborgarna i en demokrati på ett tidigt stadium (dvs. i skolan) lär sig hur ett gott politiskt samtal ska föras.

”

En central idé är att för att stärka den representativa demokratin måste vi stärka dess deliberativa dimension, dvs. demokratins tänkande eller resonerande dimension.

Den verkligt intressanta frågan för den framtida digitala demokratin är därför om det går att utnyttja de lärdomar man kan dra av forskning runt demokratiska innovationer för att skapa forum som på allvar förnyar den representativa demokratin på nationell nivå. Kan man skapa digitala forum som både stärker det politiska deltagandet och förbättrar kvaliteten på det demokratiska samtalet? Till dags dato finns det bara ett land i världen som på allvar provat denna modell: Taiwan. Efter protester och oroligheter utanför Taiwans parlament år 2014 började man experimentera med att förbättra

²² Elstub m.fl., 2021, s. 58.

regeringens kommunikation med väljarna och stärka det politiska deltagandet. Processen kallas vTaiwan.²³ Unga hackare hjälpte till att skapa ett forum där människor kunde diskutera specifika politiska frågor ("Bör vi tillåta Uber? Bör man kunna köpa alkohol på nätet?"), både fysiskt och digitalt, och göra det på ett vis som främjade det sansade och välgrundade i stället för det känsloladdade och opålitliga. Målet var konsensus snarare än splittring. Man designade en plattform som i stället för att lyfta fram det mest upprörande och polariserande innehållet framhävde det innehåll som närmade sig konsensus. Man försäkrade sig också om en kunskapsmässig mångfald genom att föra samma olika grupper på samma plattform – inte bara väljare och politiker, utan också experter som kunde bidra med den kunskap som krävdes. Resultatet var att människor strävade efter att formulera och försvara den mest nyanserade positionen och att oenigheten minskade. Se där, en framtidsdröm för den digitala demokratin – en digital plattform som främjar kunskapen, bidrar till en nyanserad debatt och motverkar polarisering.

23 Se Participedia och Miller 2019.

Referenser

- Andersson, U. (ansvarig forskare) 2020. *SOM-undersökningen om Corona-viruset 2020*. Göteborgs universitet.
- Center mot våldsbejakande extremism, rapport CVE 2021, 2021-02-01.
- Dawkins, R. 2017. "We need a new party – the European party", *New Statesman*, 2017-03-29.
- Eatwell, R. och Goodwin, M. 2018. *National Populism. The Revolt Against Liberal Democracy*. New York: Penguin Random House.
- Elstub, S., Farrell, D.M., Carrick, J., och Mockler, P. 2021. *Evaluation of Climate Assembly UK*. Newcastle: Newcastle University.
- Esau, K., D. Friess, C. Eilders. 2017. Design matters! An empirical analysis of online deliberation on different news platforms", *Policy & Internet* 9.
- Farkas, J. och Schou, J. 2020. *Post-Truth, Fake News and Democracy*. London: Routledge.
- Fishkin, J. 2018. *Democracy When the People are Thinking. Revitalizing Our Democracy Through Public Deliberation*. Oxford: Oxford University Press.
- Foa, R. och Mounk, Y. 2017. "The Signs of Deconsolidation", *Journal of Democracy* 28.
- Gunter, R., Nisbet, E.C., Beck, P. 2018. "Trump may owe his 2016 victory to 'fake news', new study suggests", *The Conversation*, 2018-02-15.
- Jederlund, L. 2021. "Svensk demokrati hotas av anklagelser om valfusk", DN Debatt, *Dagens Nyheter*, 2021-02-09.
- Luck 2016. Polling Lessons from Brexit: "The Reason the UK Voted to Leave the European Union and Others Could Follow". Brussels: Association for Direct Democracy in Europe.
- Lundberg 2019. *Sverigevänner. Ett reportage om det svenska nätkriget*. Stockholm: Piratförlaget.
- Miller 2019, C. "Taiwan is making democracy work again. It's time we paid attention", *Wired UK*, 2019-11-26.

Moffitt, B. 2015. "How to Perform a Crisis: A model for Understanding the Key Role of Crisis in Contemporary Populism", *Government and Opposition* 50.

Participedia, <https://participedia.net>.

Statistiska Centralbyrån, 2018. "Allt färre är medlemmar i politiska partier", 2018-06-04.

Tumulty, K. 2021. "The Really Scary Reason Republicans Don't Want to Face the Truth About Jan. 6", *The Washington Post* 2021-05-28.

V-Dem. 2020. *V-Dem Democracy Report 2019*. Varieties of Democracy Institute.

Wikforss, Å. 2017. *Alternativa fakta. Om kunskapen och dess fiender*. Fri Tanke förlag.

Wikforss, Å. 2018. "Politikens falska berättelser låter sig inte faktakollas", *Dagens Nyheter*, 2018-07-06.

Wikforss, Å. 2021 (med Märten Wikforss). *Därför Demokrati. Om kunskapen och folkstyret*. Fri Tanke förlag.

Wästberg, O. 2018. "Att lyssna bygger trösklar mot autokrativering av Sverige", *Kvartal* 2018-09-09.

3

Demokratin och digitaliseringen

AI och moraliskt ansvar

AI och moraliskt ansvar

KARIM JEBARI

Vi befinner oss i början av ett nytt kapitel i digitaliseringen av samhället, där vi nu tar steget från maskiner som beslutsstöd till maskiner som i någon mån kan fatta egna beslut. Detta har möjliggjorts av en rad genombrott det senaste decenniet inom utvecklingen av artificiell intelligens (AI). Vi kan räkna med att AI i allt högre utsträckning kommer att användas inte bara vad gäller privata beslut, utan också offentliga beslut.

Detta har väckt en farhåga som i dag diskuteras flitigt bland filosofer, jurister och samhällsvetare. Vem är ansvarig när en maskin begår ett allvarligt fel? Enligt vissa tänkare så ställer detta oss inför ett helt nytt juridiskt paradigm, eftersom autonoma maskiner kan skapa så kallade ansvarshål (på engelska *responsibility gaps*) i en beslutsprocess. Argumentet är som följande: Vissa maskiner är autonoma i bemärkelsen att de kan initiera handlingar, anpassa sitt beteende till nya förutsättningar och lära sig av erfarenheter. Det innebär att dessa maskiner är moraliskt ansvariga för konsekvenserna av sina handlingar. Det innebär i sin tur att ingen annan är ansvarig för dessa konsekvenser. Men vi kan inte utkräva ansvar av en maskin. Det innebär att för vissa utfall kommer det inte att finnas någon som vi kan utkräva ansvar av, alltså ett ansvarshål.

”

Vi kan räkna med att AI i allt högre utsträckning kommer att användas inte bara vad gäller privata beslut, utan också offentliga beslut.

Denna slutsats bör inte sammanblandas med en annan, vanligare situation, nämligen att det kan vara svårt att veta *vem* som bär ansvaret i en viss situation. Om en oskyldig person döms till fängelse, så kan det vara polisens fel om de misskötte utredningen, åklagarnas fel om de medvetet vinklade bevisningen eller domarens fel, som inte gjorde en ordentlig bedömning. I många fall behövs det att samtliga beslutsfattare gör fel för att ett felaktigt beslut ska fattas. I dessa fall kan det vara svårt att ordentligt fastställa ansvarsbördan.

Men situationen med ansvarshål är annorlunda. När ansvarshål är inblandade, så finns det ingen som vi kan utkräva ansvar av. Situationen är förvisso inte helt ny. Ansvarshål kan uppstå om en ansvarig beslutsfattare dör. Men problemet är att vi är på väg att skapa institutioner där mängder av beslut fattas på daglig basis där det inte finns någon vi kan hålla ansvarig, enligt förespråkarna av denna ansvarshålsteori.

Moralisk vs. autonom agent

Vissa maskiner, som till exempel min dammsugare, är autonoma. Min dammsugare kan aktiveras vid vissa tider och självmant dammsuga min lägenhet. Dammsugaren kan använda sina sensorer och kartlägga lägenheten, vilket innebär att den

kan lära sig saker. Dammsugaren har också en kapacitet att lösa problem på egen hand. Vissa trösklar kan vara en utmaning. Men dammsugaren kan ändå ta sig över dem genom att angripa dem diagonalt. Enligt förespråkarna för teorin om ansvarshål är min dammsugare en *autonom agent*, och därmed ansvarig för sina handlingar. Men vad är en autonom agent?

Ordet *agent* syftar ibland på en person som samarbetar med en främmande makt. Men i det här sammanhanget är agent något som har agens, alltså som förmår att handla. En agent är den som å ena sidan har en möjlighet att ha en trosföreställning om världen och som å andra sidan har åtminstone ett önskemål eller instruktion för handling. Min dammsugare har något som är tillräckligt likt en trosföreställning om världen – den har en intern karta över min lägenhet. Den har också vissa instruktioner som leder till att den uppvisar vissa beteenden. Min dammsugare är alltså en autonom agent.

Men det är viktigt att göra skillnad på en autonom agent, som min dammsugare, och en *moralisk agent*. För att vara ansvarig för sina handlingar behöver en agent något mer än kapaciteten att agera – den behöver vara en moralisk agent.

Men vad är en moralisk agent? En moralisk agent är, inom modern analytisk filosofi, en agent som är mottaglig för moraliska skäl. Att vara ”mottaglig” betyder i det här sammanhanget att kunna reflektera kring ett moraliskt skäl och att genom reflektion förstå ett moraliskt skäl. Här följer ett exempel på en moralisk agent.

Kim säger till Robin: ”Du bör vaccinera dig för att det bidrar till att skydda dem som inte kan vaccinera sig.” Robin reflekterar kring detta påstående och förstår att syftet med handlingen ”att vaccinera sig” är att förhindra att en smitta sprids i befolkningen. Robin förstår därmed också när Kims rekommendation inte gäller. Tack vare att Robin kan förstå moraliska skäl, så behöver Kim inte i detalj beskriva alla situationer där rekommendationen inte gäller, eller bör modifieras.

Till skillnad från Robin så förstår min dammsugare ingenting. Den gör sitt jobb genom att följa sina instruktioner steg för steg. Samma sak gäller för mer avancerade agenter, som min kanin Chomska. Hon är superintelligent jämfört med dammsugaren, men hon kan fortfarande inte sägas vara en moralisk agent. Chomska förstår inte moraliska skäl. Ett moraliskt skäl är ett påstående av typen: ”Du bör göra X eftersom A och B.” Föreställningen att djur inte är moraliska agenter är tämligen väletablerad i de flesta länderna i världen. Visserligen avlivas hundar som biter folk, men inte som ett straff, utan för att de anses vara farliga. Vi dödar dem av samma skäl som vi skrotar trafikfarliga bilar. Det finns inget land, mig veterligen, som håller hundar moraliskt ansvariga på det sättet som vi håller människor ansvariga.

Men det räcker inte med att förstå moraliska skäl för att vara en moralisk agent, enligt en relativt bred konsensus inom moralfilosofin. En agent måste även ha kapacitet att reflektera kring sina attityder och sitt beteende, och i någon mån ha en möjlighet att ändra eller aktivt ta ställning för dessa.

Sammantaget kan man säga att det råder en uppfattning om att det är höga krav för att kunna anses vara en moralisk agent, alltså en person som kan sägas vara moraliskt ansvarig för sina handlingar. Varför är det viktigt att fastställa att maskiner inte ännu är moraliska agenter? Därför att ett ansvarshål bara kan uppstå när en artificiell moralisk agent är inblandad. I de fall där en ny maskin introduceras i ett sammanhang men där maskinen inte är en moralisk agent uppstår inget ansvarshål. Här är ett litet exempel på en sådan situation:

För ungefär hundra år sedan hade många hissar mänskliga operatörer. Sedan kom ett teknikskifte, vilket ledde till att hissar blev autonoma agenter och därmed självkörande. Hur förändrades vår syn på moraliskt ansvar i hissrelaterade olyckor? Mig veterligen var det ingen som gjorde gällande att ett ansvarshål hade uppstått, nu när hissar var autonoma agenter. I stället omfördelades ansvarsbördan. Där hissoperatören tidigare hade hållits ansvarig, hölls antingen hisstillverkaren (bristande design), fastighetsägaren (bristande underhåll) eller passagerarna (felaktig användning) ansvariga för olyckor.

Om vår tids nya autonoma maskiner bör ses som förra seklets självkörande hissar, som jag här har argumenterat för, bör vi tillämpa ett liknande resonemang. När beslutsfattare i dag inom det offentliga eller på myndigheter begår fel, finns det redan en utarbetad ordning för vem som bör hållas ansvarig beroende på var i processen felet har begåtts. Om felet har begåtts av en AI så kan vi förstås inte hålla algoritmen ansvarig.

Men vi kan hålla utvecklare, tekniker och inköpare av produkten ansvariga. Som beslutsfattare inom en myndighet eller offentlig verksamhet är man ansvarig för att använda sig av maskiner och mjukvaror som inte underminerar verksamhetens kapacitet att fatta korrekta beslut. Det ansvaret sträcker sig till att göra en korrekt analys och besiktning i samband med en upphandling. Om felet beror på misstag hos utvecklarna, så bör de hållas ansvariga, på samma sätt som vi håller biltillverkare som designat bilar på ett trafikfarligt sätt ansvariga.

”

När beslutsfattare i dag inom det offentliga eller på myndigheter begår fel, finns det redan en utarbetad ordning för vem som bör hållas ansvarig beroende på var i processen felet har begåtts. Om felet har begåtts av en AI så kan vi förstås inte hålla algoritmen ansvarig.

Det finns en uppfattning i den samtida diskursen att innovationer och teknologiska framsteg enbart styrs av den tekniska utvecklingen. Men den historiska erfarenheten talar för att politiska val och prioriteringar också spelar stor roll. Politiken kan till exempel välja att avstå från att implementera en viss teknologi, men den kan också påverka hur teknologin implementeras.

”

Det finns en uppfattning i den samtida diskursen att innovationer och teknologiska framsteg enbart styrs av den tekniska utvecklingen. Men den historiska erfarenheten talar för att politiska val och prioriteringar också spelar stor roll.

I Chicago valde stadens politiker att implementera ett system baserat på maskininlärning för att identifiera fusk bland personer som fick arbetslöshetsersättning. Upp till 40 000 människor blev falskt anklagade för att ha fuskat. De blev straffade med skyhöga böter och hade väldigt små möjligheter att överklaga, eftersom staden samtidigt hade sagt upp väldigt många handläggare. Många av dem som blev felaktigt anklagade förlorade sina hem och vissa drevs till suicid.

I detta fall är det tydligt att det var politiska och ideologiska värderingar som styrde implementeringen av teknologin. Man ville helt enkelt ”ta hårdare tag” mot eventuella fuskare, och accepterade att det också skulle kunna innebära att vissa kom i kläm. Dessvärre har politiker och tjänstemän inte hållits ansvariga eftersom att de kunde skylla på att det var teknologin som var bristfällig, att det var ”AI-systemet som felade”.

Men om mitt resonemang ovan stämmer, så bör vi tillbakavisa politikernas argument, och tydliggöra att maskiner – oavsett om de är autonoma eller ej – inte kan friskriva människor från ansvar.

4

Demokratin och digitaliseringen

Alla vinner på äldres
digitala delaktighet

Alla vinner på äldres digitala delaktighet

BIRGITTA JONSSON

Mitt namn är Birgitta Jonsson och jag föddes 1935. Jag har alltså levt under stora delar av det århundrade då demokratin slog igenom för både män och kvinnor i Sverige. Mycket har hänt under dessa år, inte minst vad gäller den digitala utvecklingen. Idag är vi beroende av digital teknik för att kunna göra aktiva och självständiga val i samhället. Men vad händer om människor varken har tillgång till tekniken eller kunskap och möjlighet att delta digitalt? Jag tycker att det är ett demokratiskt problem att så många människor saknar möjlighet att fullt ut delta i demokratin med hjälp av den digitala tekniken. Den här texten kommer att handla om just det.

Mitt digitala engagemang

Jag hör till de seniorer som insett vilken glädje man kan ha av internets alla möjligheter till information och gemenskap. På nätet kan jag följa med i vad som händer, både i min lilla omvärld och i samhället i stort. Och jag kan träffa mina vänner även när benen sviker eller när vi har restriktioner. Av sociala medier använder jag Facebook och Twitter. Facebook använder jag för trevligt umgänge med mina 358 vänner. Twitter använder jag för samhällsinformation och debatt med mina 5 332 följare. Där försöker jag påverka vad som händer i

samhället, motarbeta ålderism¹ och lobba för seniorers inkludering i den digitala världen.

”

När jag frågar mina pensionärsvänner vad internet betyder för dem får jag svar som ”frihet”, ”integritet”, ”kontroll” och ”oberoende”. Jag kämpar för att alla gamla ska få det.

SeniorNet Sweden är en viktig del av mitt digitala engagemang. Det är en ideell, nationell och oberoende förening som hjälper seniorer att ta del av de möjligheter som digitaliseringen ger i dagens samhälle, exempelvis genom kurser, supportmöten och personligt stöd för medlemmarna.

För mig är det viktigt att alla människor kan delta i samhället, både digitalt och i verkliga livet. Ju svårare vi har för att röra oss utanför hemmet, desto mer nytta kan vi ha av rörligheten på internet. Vi behöver alla veta vad som händer i samhället för att kunna delta och utöva våra demokratiska rättigheter. Detta är särskilt viktigt för oss gamla som tyvärr lätt glöms bort. Det digitala utanförskapet bidrar till ålderismen. När jag frågar mina pensionärsvänner vad internet betyder för dem får jag svar som ”frihet”, ”integritet”, ”kontroll” och ”oberoende”. Jag kämpar för att alla gamla ska få det.

¹ Ålderism är ett samlingsbegrepp för fördomar och diskriminering som utgår från en människas ålder.

Äldre behöver kunna delta digitalt

Jag röstade första gången 1956. Informationskällor för de olika partierna var då radio (en kanal), valbroschyrer och dagstidningar. Nu är det annorlunda. Det har blivit lättare att få tillgång till både information och demokratiska verktyg. Vi kan idag söka mängder av information i olika slags medier, inte minst på nätet. Men för människor utan digital kunskap står ungefär samma möjligheter till buds som jag hade 1956 – med den skillnaden att man nu också har tv.

Jag fick upp ögonen för den digitala världens betydelse genom en personlig upplevelse. År 2014 drabbades jag av en stroke under ett besök i skärgården, och fördes med ambulanshelikopter till sjukhuset. På akuten befann jag mig i en helt främmande värld, där jag blev väl omhändertagen men inte förstod mycket av vad som hände. Allt var skrämmande, men på kvällen när det lugnat ner sig lite fick jag syn på min Chromebook på sängbordet. Gudskelov kunde jag få igång den. Jag fick ett lösenord till bredbandet och kunde gå ut på nätet. Jag öppnade Facebook och plötsligt var jag i en värld som jag kände igen. Där fick jag kontakt med människor som jag tycker om, jag berättade vad som hänt och fick uppmuntrande tillrop och omtanke. Världen blev återigen begriplig, och i den stunden inleddes min rehabilitering.

När jag var hemma igen och kunde delta i SeniorNets verksamhet började jag undersöka hur internet fungerar för seniorer på äldreboenden. Jag blev oerhört förvånad när jag upptäckte att de flesta äldreboenden inte hade internet för de boende!

Seniorer som har svårt att fysiskt klara sig på egen hand kan flytta till denna typ av boenden. Dock ansågs de inte ha behov av, eller klara av, att använda en dator. Den insikten fick mig att börja driva frågan om fibernät på äldreboenden i Stockholm, inte bara för personalen utan även för de boende. När politiker väl började arbeta med frågan på allvar tog det inte mer än ett år att säkerställa att alla gruppboenden i Stockholm fick fibernät indraget. Alla verksamheter för äldre runt om i landet har idag internet för personalen, men på flera boenden saknas det i lägenheterna.

”

Men för människor utan digital kunskap står ungefär samma möjligheter till buds som jag hade 1956 – med den skillnaden att man nu också har tv.

I *Dagens samhälle* den 13 oktober 2021 står: ”Faktum är att många av de boende på våra äldreboenden inte ens har en teoretisk möjlighet att bli digitalt delaktiga. Fortfarande saknar 40 procent av särskilda boenden för äldre tillgång till internet i alla lägenheter. För andra serviceboenden, där de boende ofta är yngre, är siffran ännu högre. I praktiken tas tillgången till internet ifrån många när de flyttar till ett särskilt boende”.² Utvecklingen tycks gå mot ökad utbyggnad av bredband

² Styf och Hörnsten, ”Uppkopplade äldreboenden ett måste för att undvika digitalt utanförskap”, *Dagens Samhälle*, 2021-10-13.

i kommunerna, och det som krävs är politiskt engagemang och vilja.

”
*När politiker väl började arbeta med
frågan på allvar tog det inte mer än ett
år att säkerställa att alla gruppboenden
i Stockholm fick fibernät indraget.*

Var femte pensionär var icke-användare år 2021.³ Det finns många anledningar till det. Den viktigaste tror jag är att många inte är motiverade, eftersom de tror att det är själva teknikanvändandet som är meningen med datorer. Först när man betraktar datorer som ett verktyg för att åstadkomma det man tycker är roligt eller viktigt kommer motivationen. Kostnaden är också ett hinder. Pensionärer har i allmänhet lägre inkomster än de som arbetar. Många har en så låg pension att den inte räcker till en dator eller en surfplatta och ett abonnemang. Då får de klara sig med ärvda apparater som inte alltid klarar nyare programvara. Till det kommer rädslan för det okända. Vissa är rädda för att trycka fel eller förstöra något. Försämrad syn, darrhänthet och andra ålderdomsproblem gör det också svårt att använda små apparater.⁴ Även bedrägerier mot äldre via nätet skrämmer många.

3 Internetstiftelsen, Svenskarna och internet 2021.

4 Därför är en surfplatta betydligt enklare att använda för oss seniorer än en smartphone. Plattan kan kompletteras med en enkel mobiltelefon för samtal.

Äldre behöver kunna använda internet precis som alla andra, för att söka den information de behöver och för att kunna delta i debatter och vara aktiva medborgare. I deras situation tycker jag att media och nätet är den bästa möjligheten, kanske den enda.

Vi måste också inse att äldres kunskap är viktig för samhället. När olika generationer lever tillsammans kan de äldre överföra sin kunskap till de yngre. Det har historiskt lett till att samhället har utvecklats. Idag finns risken att vi förlorar viktiga perspektiv och viktig kunskap, eftersom äldre har så svårt att delta digitalt.

Vilka digitala funktioner är viktigast för oss seniorer?

För att vi ska må bra behöver vi främst direktkontakt med familj och vänner, även med dem som bor långt bort. Vi behöver också sysselsättning: se på film, låna e-böcker på biblioteket, lyssna på konserter, gå på teater och museer eller spela bridge med vännerna. Till det kommer viktiga tjänster som behövs för att vi ska kunna behålla kontroll och bestämmanderätt över vårt eget liv. Följande funktioner anser jag är viktigast att äldre har tillgång till: För det första de tjänster som gör att vi kan sköta vår ekonomi själva, såsom Bank-ID. För det andra att vi kan använda Vårdguiden och dess tjänster för att söka information om sjukdomar och mediciner, och själva ha kontakt med husläkare istället för att kontakten går via familj eller personal. För det tredje att vi kan läsa tidningar

och följa samhällsinformation och debatt samt ha tillgång till digital kommunikation som e-post, så att vi kan uttrycka våra åsikter och göra medvetna val. Det handlar om att leva så självständigt som möjligt in i det sista.

*Äldre behöver kunna använda internet
precis som alla andra, för att söka den
information de behöver och för att kunna delta
i debatter och vara aktiva medborgare.*

”

Vad behöver samhället göra?

Det som behövs för att underlätta seniorers digitala deltagande är dels en annan inställning till äldre, dels en del konkreta åtgärder.

Tyvärr har synen på gamla varit att vi inte kan bestämma själva, särskilt på äldreboenden som länge haft en kultur och ett arbetssätt från sjukvården. ”De dör ändå ganska snart”, sa en ansvarig. I slutet av livet när vi behöver kontakten med våra anhöriga och vänner som mest, berövas vi den. Jag har under de senaste åren via Facebook följt ett par vänner under deras sista tid och det har varit en stor tröst att ha kontakt och ta farväl på ett bra sätt. ”De är inte intresserade” och ”de klarar det inte” är andra kommentarer som jag fått på äldreboenden, ofta av lite äldre ansvariga, när jag hört mig för om internet.

Slutsatsen borde vara att gamla behöver mer stöd och hjälp med att använda nätet.

Det finns flera konkreta exempel på vad som kan öka äldres digitala delaktighet:

- En lättillgänglig, stabil uppkoppling i alla lägenheter.
- Se till att inte upphandlingar görs så att det hindrar att nätet används av boende.
- Stöd från personal på boenden och annan hjälp för att komma igång.
- Surfplattor som personalen kan använda för att locka pensionärerna till digitalt deltagande.
- Utbildning på boenden och i kommunernas verksamheter för äldre.
- Samarbete med ideella organisationer eller lokala verksamheter.⁵

Min upplevelse är att många gamla tycker att deras familjer och myndigheter tvingar dem tillbaka till babystadiet. I 60–70 år har vi bestämt var och hur vi ska bo, vad vi ska äta och dricka, när vi ska sova och om vi ska leva förståndigt eller ta risker. Vi vill fortsätta att leva vårt eget liv så mycket som det går, både som individer och som samhällsmedborgare med demokratiska rättigheter.

5 SeniorNet Kungsholmen har exempelvis köpt in surfplattor inför kurser som de äldre har kunnat låna. Vid kursens slut, när de använt surfplattan och anpassat den efter sina egna behov, erbjuds de som ville att köpa sin platta för att på så sätt ges möjlighet till fortsatt digital delaktighet.

Äldres digitala delaktighet skapar en starkare demokrati

Vi har firat 100 år av demokrati i Sverige, men är förhållandena verkligen jämlika? Utan allas lika tillgång till internet anser jag inte att de är det. Demokratin måste struktureras så att alla har samma tillgång till nyheter och samma möjlighet att delta i debatter i media. En nödvändig åtgärd är därför att erbjuda seniorer utbildning och support, både ute i samhället och framför allt inom äldreomsorgen. Den här frågan har också uppmärksammats internationellt. FN förklarade 2016 att tillgång till internet är en mänsklig rättighet.

Det är viktigt för samhället att seniorers erfarenheter och kunskaper kommer till användning som underlag för debatt och beslut. Genom att möjliggöra för fler att delta i samhällsutvecklingen, även digitalt, får vi en starkare och mer inkluderande demokrati.

*FN förklarade 2016 att tillgång till
internet är en mänsklig rättighet.*

”

5

Demokratin och digitaliseringen

Demokrati, samhälle och AI – ett riskperspektiv

Demokrati, samhälle och AI – ett riskperspektiv

OLLE HÄGGSTRÖM

På 1990-talet talade vi entusiastiskt om vilken vitamininjektion internet skulle bli för demokratin, att alla som ville äntligen skulle kunna göra sig hörda i den politiska diskussionen.¹ Få förutsåg den sörja av filterbubblor, politisk polarisering, trumpism och viral spridning av hämningslösa konspirations-teorier vi skulle hamna i ett par decennier senare.

Jag nämner detta som en påminnelse om vikten av ödmjukhet inför svårigheten att förutsäga framtiden, då jag i detta kapitel ska behandla utmaningar och risker för samhället och demokratin när vi nu med full fart är på väg in i nästa fas. Utvecklingen av artificiell intelligens (AI) tar stora steg framåt, och denna teknik är på god väg att få en allt större inverkan på våra liv – via rekommendationsalgoritmer i sociala medier, beslutsverktyg inom exempelvis hälsa och offentlig förvaltning, självkörande bilar och tusentals andra tillämpningar. Att tro sig bestämt veta hur framtiden ska gestalta sig är inte bara att grovt överskatta sitt kunskapsläge, utan också farligt eftersom det uppmuntrar till tanken om att det inte spelar någon roll hur vi agerar idag, eftersom framtiden ändå blir som den blir.

1 Tack till Björn Bengtsson och Sven Nyholm för värdefulla synpunkter på denna text.

I den här texten kommer jag att redovisa några av de huvudsakliga risker jag ser vad gäller AI och automatisering och vad det kan innebära för vår demokrati. Jag vill även lyfta fram vikten av ökad kunskap och en öppen diskussion om vilka aspekter som ska styra utvecklingen och tillämpningen av AI. Vad vi väljer att göra har betydelse: framtiden är inte ristad i sten.

Manipulation i sociala medier

Idag kan höger- och vänstersinnade personers nyhetsflöden se så olika ut att man kan undra om de kommer från samma planet. En bidragande orsak till detta är de AI-algoritmer som sociala medieplattformar använder sig av för att locka oss användare att tillbringa så mycket tid som möjligt hos dem. Ett effektivt sätt att fånga vår uppmärksamhet är eldfångst politiskt innehåll, och ju längre ut på de politiska ytterkanterna vi befinner oss desto lättare går vi igång. Vissa experter menar att algoritmerna, utan att det funnits någon avsikt från AI-utvecklarnas sida, har börjat optimera för att pressa ut oss mot dessa ytterkanter. Att så kan ske beror bland annat på att den deep learning-teknik², som dominerar inom AI idag, har en så kallad *black box*-egenskap som gör att inte ens AI-utvecklarna själva har annat än ytlig kunskap om vad som egentligen händer i virrvarret i AI-systemets inre. Manipulation av människor är inget nytt, men en ny oroande aspekt är att manipulationen inte har någon medveten mänsklig avsän-

2 Djupinlärning är en teknik baserad på konstgjorda neurala nätverk som efterliknar en mänsklig hjärnas sätt att bearbeta information och fatta beslut baserat på de data som matas in.

dare utan härrör från maskiner, vilkas inbyggda optimeringsmål ingen begriper sig på.

En annan gren av AI-utvecklingen som ytterligare förvärrar situationen är den snabba utvecklingen mot alltmer realistisk AI-genererad text. Till de mest spännande framstegen inom de senaste årens AI-utveckling hör textgeneratorer.³ Användaren skriver några rader text, varefter programmet raskt identifierar genre, stil och sakinnehåll och fyller på med en fortsättning. I de flesta fall blir de inledande styckena imponerande bra, medan fortsättningen så småningom blir osammanhängande och besynnerlig. Fortsatt utveckling av denna teknik har potential att komma till nytta, men det finns också anledning att vara bekymrad över hur den kan komma att leda till ökad produktion av falska nyhetsartiklar, vilseledande online-imitationer av specifika personer samt individanpassat nättfiske och spam. För att förhindra att vi hamnar i en situation där internet svämmer över av desinformation, så till den grad att det blir omöjligt för den enskilde användaren att hitta pålitliga källor, behöver åtgärder vidtas. Åtgärderna kan innefatta reglering, men behöver troligen även kompletteras med utveckling av annan AI-teknik som hjälper oss att skilja mellan förfalskat och äkta innehåll.

Frågan om personlig integritet i relation till datainsamling är också viktig. Stora IT-bolag samlar in ofantliga mängder data om oss användare. Insamlingen görs dels för att ytterligare

3 Exempelvis GPT 2, lanserad år 2019 av OpenAI och dess uppföljare GPT 3 lanserad år 2020.

träna upp AI-algoritmer, dels för att sälja dessa data vidare.⁴ AI-tekniken gör massövervakning möjlig med en täckningsgrad som inte ens den östtyska säkerhetspolisen, Stasi, var i närheten av. Kommersiell datainsamling och statlig övervakning är inte samma sak, men det finns täta band mellan teknikindustrin och den amerikanska underrättelsetjänsten som väcker berättigade frågor om huruvida vi i väst är på väg mot ett massövervakningssamhälle likt Kina. För att ytterligare komplicera detta resonemang finns det aspekter som väcker frågor om huruvida det är så självklart att vi till varje pris vill undvika en omfattande massövervakning. Den snabba utvecklingen inom syntetisk biologi är på väg att kraftigt öka risken för bioterrorism⁵ av ett slag som kan resultera i pandemier långt värre än covid-19. Det här behöver samhället försvara sig emot, och frågan är om det är möjligt utan långtgående massövervakning.

Automatiseringen kan få konsekvenser för ekonomisk jämlikhet

Framväxten av auktoritära rörelser som vi ser på många håll idag beror inte bara på de sneda och förvanskade nyhetsflöden som de sociala mediernas rekommendationsalgoritmer förser oss med. En kanske ännu mer betydelsefull orsak står

4 Läs mer om detta i Zuboff, S., *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, Profile Books, London, 2019, samt i svensk översättning *Övervakningskapitalismen: Vid maktens nya frontlinjer*, Ordfront förlag, Stockholm, 2021.

5 Bioterrorism syftar på när avsiktlig spridning av exempelvis bakterier och virus används i krigsföring.

att finna i den ekonomiska ojämlikhet som lett till att många människor känner sig förbisedda av den politiska, akademiska och ekonomiska eliten. På denna punkt ligger vi inte lika illa till i Sverige som i USA, men det finns en sida av AI-utvecklingen som kan komma att förvärra situationen och eventuellt slå lika hårt på båda sidor av Atlanten. Det handlar om att stora delar av innovationsarbetet inom AI och robotik är inriktat på att skapa maskiner och programvara med arbetsuppgifter som tidigare utförts av människor men som maskinerna kan hantera effektivare, snabbare och helt enkelt bättre. När en arbetsuppgift automatiseras ersätts en löneinkomst (till den människa som tidigare utförde arbetet) med en kapitalinkomst (till den som äger maskinen). I och med att kapitalinkomster är långt mer ojämnt fördelade i samhället än löneinkomster tenderar automatiseringen att öka den ekonomiska ojämlikheten, om inget görs för att motverka saken.

AI-tekniken gör massövervakning möjlig med en täckningsgrad som inte ens den östtyska säkerhetspolisen, Stasi, var i närheten av.

”

En särskilt utsatt del av arbetsmarknaden är transportsektorn. Det är inte otänkbart att utvecklingen av automatiserade fordon leder till att de olika chaufförsyrken som finns idag kan komma att vara i princip uttraderade om 20 år. Liknande omstruktureringar av andra arbetsmarknadssektorer kan också ligga i korten. Vad det kan innebära för våra

arbetslöshetsnivåer är ekonomer emellertid oeniga om. Den som är skeptisk till att konsekvenserna blir dramatiska kan peka på historien och på att automatisering inte är något nytt och att den tidigare så småningom följts av att andra sektorer fångat upp den frigjorda arbetskraften. Någon varaktigt teknikdriven ökning av arbetslösheten kan ännu inte skönjas i vår arbetsmarknadsstatistik. En del ekonomer pekar på att om marknadskrafter friktionsfritt får råda kan inga arbetslöshetsciffror skjuta i höjden till följd av ökad konkurrens från maskiner. Det som istället händer är att marknadspriset på arbete sjunker.

Den som är mer benägen att se problem i automatiseringsomställningen kan besvara det sistnämnda med att tillräckligt låga lönenivåer gör att tillgången på arbete i praktiken inte hjälper individen ekonomiskt. Det går också att framhålla att ju mer nya omständigheter skiljer sig från historien, desto mindre ledning ger historiska data om vad som är att vänta. Nya omständigheter som kan nämnas är en allt snabbare förändringstakt och att automatiseringen från att tidigare ha handlat främst om fysiska och manuella arbetsuppgifter nu är på väg att göra allt större inesteg på intellektuella områden.

”

Det är inte otänkbart att utvecklingen av automatiserade fordon leder till att de olika chaufförsyrken som finns idag kan komma att vara i princip uttraderade om 20 år.

Enligt min uppfattning är det osannolikt att vi i längden kommer att hitta nya meningsfulla arbetsuppgifter i samma takt som gamla automatiserats bort. Färre arbetstillfällen brukar ses som ett samhällsproblem, men det vore fel att diskutera automatisering och arbetsmarknad utan att åtminstone prova att vända på perspektivet: kanske är lönearbete trots allt inte livets mening. Givet en tillräckligt långt gången AI- och robotteknik tror jag att ett gott samhälle utan lönearbete åtminstone i princip är möjligt. Utformningen av det kräver dock framsynthet och eftertanke. Även om ett samhälle med 100 % arbetslöshet i viss mening är jämlikt, så är det inte uppenbart hur det bör organiseras ekonomiskt, eller hur vägen dit – vilken rimligtvis går via arbetslöshetsnivåer på 20 %, 50 % och 90 % – bör se ut. Hur kan vi passera sådana övergångsstadier utan att hamna i ofantligt vidgade ekonomiska klyftor och social instabilitet? Dessa frågor är av långsiktig karaktär men det kan ta lång tid att hitta tillfredsställande svar på dem. Det är därför angeläget att ge utrymme för en levande diskussion kring dem redan nu.

AI-assisterat beslutsfattande påverkar vår ansvars känsla

Den AI-teknik som utvecklas idag – och som vi kan vänta oss mer av i framtiden – består ofta av olika slags beslutshjälpmedel och beslutsverktyg. Ett område där stora framsteg sker idag är medicinsk diagnosticering, men hur kommer läkarens roll att se ut i en framtid med allt mer avancerad teknik?

Det förefaller troligt att vi in i det längsta vill att avgörande medicinska beslut endast fattas av människor, och att bedömningar utförda av AI-system endast får användas som underlag för sådana beslut – en tankegång som på engelska benämns *human-in-the-loop*. Så länge prestandan för den AI-teknik läkaren har till sin hjälp är måttlig och det finns en realistisk möjlighet för läkaren att göra en bättre bedömning genom att ta hänsyn till annan evidens och annan kunskap än den som AI:n levererar är detta relativt oproblematiskt. Läget blir emellertid ett annat när AI-systemet har nått en nivå av precision i sina bedömningar som gör att det blir uppenbart att det enda läkaren kan tillföra är en höjd brusnivå som leder till försämrade beslut. Läkarens situation blir då föga avundsvärd och i längden troligen ohållbar, då denne står med det formella ansvaret för ett beslut utan att kunna tillföra något meningsfullt och utan att begripa grunden för det till följd av AI-teknikens ovan nämnda *black box*-egenskap.

”

Givet en tillräckligt långt gången AI- och robotteknik tror jag att ett gott samhälle utan lönearbete åtminstone i princip är möjligt.

En liknande utveckling på andra områden är inte otänkbar. Även om diskussioner om vad det kan leda till innefattar ett stort element av spekulation är det viktigt att fundera över att vilket håll utvecklingen som helhet pekar. Den svenske fysikern (och sedermera Nobelpristagaren) Hannes Alfvén var

tidigt ute med spekulationer i sin roman *Sagan om den stora datamaskinen* från 1966, i vilken han levererade träffsäkra profetior om den tid vi lever i ett halvsekel efter romanens tillkomst.⁶ I boken beskrivs en avlägsen framtid där människor lever i en avlägsen demokrati. Landets medborgare får ständigt rösta om olika alternativ via sina teletotaler – som till sin funktion är snarlika vår tids smartphones, men som bärs på handleden istället för i handen. Alternativen tillhandahålls av en central regeringsdator. Medborgarnas val försvåras dock av att de inte är i stånd att bedöma hur bra de olika alternativen är. För att råda bot på det införs en rutin där datorns alternativ numreras så att det bästa alternativet (enligt datorn) förses med nummer 1, det näst bästa får nummer 2 och så vidare. I nästa skede lanseras en app som automatiskt lägger användarens röst på alternativ 1 så snart en ny folkomröstning äger rum. En majoritet av medborgarna väljer då att installera den på sina teletotaler för att på så sätt helt undvika att ta ställning.

Alfvéns scenario är satiriskt men pekar på något som bör tas på allvar: risken för att alltmer avancerat AI-stöd för beslutsfattande leder till en försvagad ansvars känsla. Den tendensen har länge kunnat skönjas i samband med algoritmiserat och matematiserat beslutsfattande även utan att AI-tekniken är inblandad. Istället för att ta viktiga men svåra diskussioner om vilka verksamheter som behöver medel för att på ett balanserat vis svara mot samhällets behov, väljer aktörer inom olika grenar av den offentliga förvaltningen ofta att gömma

6 Alfvén, H., *Sagan om den stora datamaskinen: en vision av Olof Johannesson*, Bonnier, Stockholm, 1966.

sig bakom ett algoritmiskt förfarande. Förfarandet utgår från något som benämns prestationsformel. Beslutsfattare anger vilka aspekter som prestationsformeln ska ta hänsyn till, vartefter formeln blir styrande för exempelvis resursfördelning. När det gäller fördelning av forskningsmedel mellan olika universitetsinstitutioner kan denna prestationsformel inbegripa ett antal artiklar publicerade i internationella vetenskapliga tidskrifter och andra exempel som kan ge ett totalmått på prestation. Pengarna fördelas på ett till synes objektivt vis mellan institutionerna, i proportion till deras prestation. Ledningen slipper då stå till svars för att eventuellt ha favoriserat en verksamhet på någon annans bekostnad, de har ju bara följt sin formel.

”

Alfvéens scenario är satiriskt men pekar på något som bör tas på allvar: risken för att alltmer avancerat AI-stöd för beslutsfattande leder till en försvagad ansvars känsla.

Hela det New Public Management-koncept som de senaste decennierna har kommit att genomsyra den offentliga sektorn pekar i samma oroande riktning, nämligen mot det som filosofen Jonna Bornemark kallar mätbarhetssamhället.⁷ Förutom att urholka det individuella ansvarstagandet tenderar

7 Bornemark, J., *Det omätbaras renässans: En uppgörelse med pedanternas världsherravälde*, Volante, Stockholm, 2018.

det att styra verksamheter mot det enkelt mätbara snarare än mot det vi verkligen ville uppnå med dessa verksamheter innan vi förlorade oss i prestationsformler.

Ett delvis parallellt fenomen på det privata planet är tendensen att värdera sin position i en grupp utifrån hur många gillamarkeringar ens selfies får – en del av en utveckling som vissa forskare menar har bidragit till den ökande förekomsten av psykisk ohälsa bland unga.⁸ Exemplet kan mångfaldigas, men det jag vill varna för är att AI-teknik som beslutsverktyg riskerar att förstärka tendensen mot ett allt mer utpräglat mätbarhetssamhälle.

I AI-teknikens kölvatten: diskriminering och militär kapprustning

De samhälleliga konsekvenserna av den ökande användningen av AI som beslutshjälpmedel får för litet utrymme i samhällsdebatten, och den diskussion som förekommer tar nästan aldrig upp den erodering av mänskligt ansvar som jag har försökt lyfta ovan. Istället fokuserar den främst på två andra aspekter av automatiserat beslutsfattande som jag här nöjer mig med att nämna ytterst kort.⁹

8 Se exempelvis Haidt, J., The dangerous experiment on teen girls, *The Atlantic*, 21 november 2021.

9 Se Häggström, O., *Tänkande maskiner: Den artificiella intelligensens genombrott*, Fri Tanke, Stockholm, 2021, för mer utförlig behandling av dessa båda aspekter och av de övriga teman jag tar upp i detta kapitel.

Den ena handlar om AI-hjälpmiddel för bedömning av enskilda människor för att utröna exempelvis vilken jobbsökande som förtjänar att bjudas in till anställningsintervju, vilken lånesökande som är kreditvärdig eller vilken dömd brottsling som är återfallsbenägen. Fokus för denna diskussion är risken att AI-algoritmerna har inbyggda strukturer som behandlar människor olika beroende på exempelvis kön eller etnicitet. En rad uppmärksammade fall visar att sådan automatiserad diskriminering förekommer. Frågan om hur man ska komma till rätta med det och istället skapa rättvisa algoritmer är komplicerad, bland annat för att det finns olika kriterier för rättvisa som är oförenliga. Vi behöver därför djuplodande diskussioner om vilka rättvisekriterier som vi vill prioritera.

Den andra aspekten rör militär AI-teknik för det som kallas dödliga autonoma vapen, och som det finns starka militära incitament för att automatisera, bland annat för att komma runt den mänskliga hjärnans långa reaktionstider. Mot detta kan ställas hur härresande det är att överlåta till maskiner att ta beslut om dödligt våld mot människor. Det har förekommit protester från oss i forskarvärlden mot utvecklingen av sådan teknologi. Hittills har det emellertid visat sig svårt att vinna genomslag på politisk nivå, och vi står idag på randen till en potentiellt mycket farlig kapprustning inom denna slags AI-teknologi.

Artificiell generell intelligens – en avgörande framtidsfråga

I denna genomgång av AI-relaterade framtids- och demokratifrågor vill jag inte förbigå den som på sikt kan vara den mest betydelsefulla. Vad händer den dag då en AI skapas som överträffar mänsklig intelligens inte enbart inom begränsade domäner som schackspel eller bilkörning i tät stadstrafik, utan över hela linjen – det som kallas *generell* intelligens? Redan 1951 varnade datalogiämnets fader Alan Turing för att vi i ett sådant läge inte kan räkna med att behålla kontrollen, och därifrån är steget inte långt till insikten att hela vår framtid i så fall hänger på vilka mål och drivkrafter denna nya entitet, benämnd AGI (artificiell generell intelligens), har.

Reaktionen från forskarvärlden på Turings varningsord blev ett drygt halvsekel av nästan totalt ointresse och passivitet.¹⁰ Det är först under 2010-talet som det forskningsområde som nu benämns *AI Alignment* har börjat växa fram, centrerat kring frågan om att tillse att den första superintelligenta AGI:n har mål som ligger i linje med mänskliga värderingar och mänsklig blomstring. Det är av största vikt att denna forskningsinriktning fortsätter att växa. Jämfört med AI-forskningen som helhet utgör den ännu blott en bråkdel, trots de ofantliga värden som står på spel: om AI Alignment lyckas finns knappt några gränser alls (utöver fysikens lagar) för vad mänskligheten kan uppnå. Men om den misslyckas kan det bli vår undergång.

¹⁰ Hannes Alfvén var ett av få undantag.

Det finns fortfarande ett utbrett, men enligt min mening inte helt rationellt, motstånd mot att ta radikala AI-scenarier på allvar och en benägenhet att avfärda dem som science fiction. Detta bygger på den psykologiskt begripliga, men förhastade, premissen att allt som ligger utanför det invanda och bekanta är osannolikt. Som en följd av detta har intresset för frågan hos politiska makthavare varit försumbar. Desto mer glädjande är att den brittiska regeringen i en aktuell rapport om hur den avser förhålla sig till AI-utvecklingen skriver att de:

”tar den långsiktiga risken för icke-alignerad artificiell generell intelligens, och de oöverskådliga förändringar de skulle ha för vår nation och för världen, på allvar.”¹¹

Jag vill se uttalandet som ett trendbrott och en signal om att även frågan om ett AGI-genombrott och dess risker för mänskligheten är på väg att bli något som får den plats den förtjänar både i nyhetsmedia och i maktens korridorer.

”

Vad händer den dag då en AI skapas som överträffar mänsklig intelligens inte enbart inom begränsade domäner som schackspel eller bilkörning i tät stadstrafik, utan över hela linjen – det som kallas generell intelligens?

¹¹ Government of the United Kingdom, *National AI Strategy*, 2021-09-22 (fritt översatt).

Förbättrade kunskaper om AI behövs

Allt det jag hittills har skisserat illustrerar vilken genomgripande påverkan på vår demokrati den fortsatta AI-utvecklingen kan få. Därför är det nödvändigt att AI blir en tydlig del av det offentliga samtalet. Att känna till de stora framtidsfrågorna är en nödvändig förutsättning för att den enskilde samhällsmedborgaren ska kunna utöva sin demokratiska rättighet att vara med och styra utvecklingen mot en bättre framtid.

En diskussion om vart vi vill resa har begränsat värde om tåget redan har gått.

”

När jag har lyft denna ståndpunkt med forskarkollegor har det hänt att de invänder att den begränsade kunskapsnivån hos allmänheten gör det för tidigt att väcka en bred diskussion. När folk inte begriper vad det är de talar om kan det leda till dåliga beslut och en förhastad reglering av tekniken. En offentlig debatt om AI-frågor bör därför – så lyder invändningen – anstå tills folket har utbildats om saken.¹²

¹² Se Häggström (2021), s. 291, för ett konkret exempel på en sådan diskussion.

”

Det finns fortfarande ett utbrett, men enligt min mening inte helt rationellt, motstånd mot att ta radikala AI-scenarier på allvar...

Det finns ett behov av ett förbättrat kunskapsläge. En opinionsundersökning bland EU-medborgare gav nyligen det bisarra utfallet att 51 % ser positivt på idén om att ersätta ett antal mänskliga parlamentsledamöter med AI.¹³ Det bör knappast tolkas som att alla dessa väljare noggrant tänkt igenom saken och kommit fram till att de önskar sig en utveckling liknande den som skisserades i *Sagan om den stora datamaskinen*. I många fall handlar det nog snarare om att folk får frågor om ämnen som är så främmande att de aldrig har övervägt något liknande. Svaret kan då bli lite vad som helst.

Slutsatsen att en bred politisk diskussion om AI bör skjutas på framtiden finner jag dock oacceptabel. Den politiska diskussionen behövs *nu*, för AI-utvecklingen fortskrider med rasande hastighet och samhällskonsekvenserna likaså. Vi kan inte räkna med att dessa snällt inväntar den tidpunkt då folkbildningskampanjen nått en punkt då folket anses moget för AI-frågor. En diskussion om vart vi vill resa har begränsat värde om tåget redan har gått.

¹³ Shead, S., More than half of Europeans want to replace lawmakers with AI, study says, *CNBC*, 27 maj 2021.

*Utan politiskt ansvarstagande, folkbildning
och en aktiv diskussion om vilka aspekter som
ska styra utvecklingen och tillämpningen av
AI riskerar vi att demokratin urholkas.*

”

Vad vi behöver är folkbildning *parallellt* med politisk diskussion. Om ambitionen är att höja allmänhetens kunskapsnivå i AI-frågor, ser jag inget annat rimligt tillvägagångssätt. Utan en bred diskussion i media om vilka avgörande samhälleliga vägval vi står inför i framtiden med alltmer avancerad AI-teknik, är det svårt att tänka sig att de flesta skulle känna sig motiverade att göra den ansträngning som krävs för att lära sig om dessa komplexa frågor.

Den optimism inför internets framväxt som rådde på 1990-talet har svalnat och riskerar att ersättas av apati och en känsla av att den tekniska utvecklingen är svår att förstå och påverka. Utan politiskt ansvarstagande, folkbildning och en aktiv diskussion om vilka aspekter som ska styra utvecklingen och tillämpningen av AI riskerar vi att demokratin urholkas.

6

Demokratin och digitaliseringen

Arbetsmarknadens digitalisering ur ett demokratiskt perspektiv

Arbetsmarknadens digitalisering ur ett demokratiskt perspektiv

JENNY WIİK

Den svenska modellen bygger på ett socialt kontrakt där arbete är en central komponent. Vad vi gör bygger till stor del vår identitet, och avgör hur våra möjligheter i livet ser ut. Arbetet är också det som bär upp samhällskonstruktionen i stort. Alla medborgare som kan arbeta gör det och betalar skatt, och stat och företag ser till att detta blir möjligt. Utgångspunkten för det sociala kontraktet är i praktiken en demokratisk kompromiss för det gemensamma bästa. En samling av olika aktörer ledde för länge sedan till manifesterandet av bättre arbetsvillkor och en insikt om att samhällets parter måste samarbeta för att säkra en god utveckling i landet. Facken och arbetarrörelsen har varit inflytelserika här, och arbetsrätten har förstärkts på frivillig väg genom kollektivavtal. Detta sociala kontrakt, byggt på samförstånd mellan arbetsmarknadens olika parter, har varit en röd tråd genom decennierna och präglat den svenska demokratin i stor utsträckning. I dag befinner vi oss i början av en ny våg av automatisering som redan har haft långtgående konsekvenser för hur vi betraktar och utför arbete. Vad händer med balansen på arbetsmarknaden då, och hur påverkas demokratin? Står sig den svenska modellen som fundament även i

den digitala eran? Kan Sverige verkligen ha sin egen modell i dagens globaliserade värld? Hur förändras arbetsvillkoren och arbetets betydelse för individen? Vilka politiska åtgärder kommer att behövas för att möta framtidens behov? Det här kapitlet berör dessa frågor med utgångspunkt i ett antal tendenser där ny teknik påverkar arbetsmarknaden, samt hur de bottnar i ett demokratiskt perspektiv.

Arbete i coronans tid

Den svenska demokratis hundraårsfirande sammanfaller med pandemins upplösning. Efter mer än ett år av covid-19 kan vi se att gränssnittet mellan demokratis utveckling och digitaliseringen av samhället accentueras och ger nya perspektiv. Inte minst reser sig frågor kring arbetets vara. Pandemin har upplöst och omdefinierat vad arbete är, hur och när det kan utföras och var. Sverige ligger långt fram i utbyggnaden av den digitala infrastrukturen, vilket möjliggjorde för en stor del av befolkningen att gå över till hemarbete. En rapport om distansarbete från 2020¹ visade att 29 procent av svenskarna har arbeten som går att utföra hemifrån, vilket är en betydande andel ur ett internationellt perspektiv. Ser man enbart till Stockholmsområdet så är motsvarande siffra 40 procent. I en handvändning ställde stora delar av samhället om till online-verksamhet, med både positiva och negativa konsekvenser för oss som medarbetare, människor och medborgare.

¹ Hur många kan potentiellt jobba på distans? Skåneanalysen: En analys om Skånes tillväxt och utveckling, augusti 2020.

Övervägande positivt med hemarbete

Hemarbetet har nämligen visat sig erbjuda en rad olika fördelar. Att slippa pendla till jobbet minskar stressen och ger mer tid till familjen. Friheten har underlättat för många att lägga upp sin egen arbetstid och använda den mer effektivt. Det har blivit vanligt att sova längre på morgonen, vilket lett till en mer naturlig dygnsrytm.² De främsta utmaningarna som folk har upplevt är bristen på social kontext samt att kraven på tillgänglighet ökar. Gränsen mellan arbete och fritid var redan tidigare under upplösning i många branscher, vilket det senaste året har blivit ett generellt problem.³ Men sammantaget verkar svenskarna trivas bra med sitt nya flexibla arbetsliv och vill gärna fortsätta ha det så. Den optimala fördelningen mellan arbete hemma och på jobbet anser många vara fifty-fifty. Friheten att själv kunna planera sin tillvaro och ha möjligheten att arbeta var man vill ser ut att göra människor både lyckligare⁴ och mer produktiva⁵. Definitionen av arbete har tidigare kopplats till den fysiska och geografiska närvaron, utifrån en vilja att kontrollera kvalitet och arbetsmängd samt att skapa sammanhållning för organisationen. Efter coronans år 2020 kommer den fysiska närvaron på arbetsplatsen inte

2 Svenska Nomader, i samarbete med Wise IT och Wise Consulting, 2021.

3 Hanna Backström och Rosanna Jansson. Balans mellan arbetsliv och övrigt liv vid ofrivilligt distansarbete – En kvalitativ studie om individers upplevelser av balans och gränsdragning under Covid-19. Uppsala universitet, 2021.

4 Tiny Pulse. What leaders need to know about remote workers – Surprising Differences in Workplace Happiness & Relationships, 2017.

5 Nicholas Bloom, James Liang, John Roberts & Zhichun Jenny Ying. Does Working from Home Work? Evidence from a Chinese Experiment. Working Paper 18871, 2013.

längre att vara lika självklar. Kanske är du som mest produktiv i sommarstugans avskildhet? Kanske löser du dagens viktigaste frågor under lunchpausens skogspromenad?

”

Friheten att själv kunna planera sin tillvaro och ha möjligheten att arbeta var man vill ser ut att göra människor både lyckligare och mer produktiva.

Alla kan inte ”jobba hemma”

Samtidigt har pandemin har också exponerat skillnaderna mellan människors digitala svängrum. En stor del av befolkningen har inte alls kunnat jobba hemma utan har varit tvungna att fortsätta ta sig till jobbet varje dag. Det har gällt samhällsviktiga yrken inom exempelvis kollektivtrafik, skola och vård, men även serviceyrken som frisör och bilmekaniker. Pandemin och den digitala omställningen har också blivit en illustration över allt djupare orättvisor i arbets- och livsvillkor. Förutom att njuta av hemarbetets fördelar har tjänstemännen världen över fortsatt att konsumera, fast via nätet. Den svenska e-handeln slog rekord under 2020 då omsättningen gick upp med över 100 miljarder kronor, vilket motsvarade en uppgång på 40 procent på ett år.⁶ Shoppingyrkan har ökat kraven på dem som arbetar med att packa och frakta alla varor. För

⁶ E-barometern, Postnord, 2020.

att möta efterfrågan införde postorderjätten Amazon ett tio timmar långt "megacycle"-pass som inleds klockan ett på natten och avslutas vid lunchtid dagen därpå.⁷ Amazon har drivit "plattformiseringen" av arbetet långt och kommunicerar med många av sina anställda enbart genom en app. I appen mäts prestationer och beteenden, och den varnar om den anställda rör sig för långsamt eller tar omotiverade pauser. Den senaste uppdateringen av appen inkluderar automatgenererade uppsägningar om appen mäter för låga prestationer. Men även om Amazon ligger i fronten av denna utveckling är de inte ensamma – tendenserna går att se globalt. Från Kina kom rapporter om hur anställda på e-handelsföretaget Pinduoduo har arbetat sig till döds på grund av omänskligt långa arbetspass utan rast.⁸ Exemplet visar hur sammanlänkade svenska hemarbetare är med lagerarbetare och chaufförer i andra länder. Marknaden och därmed också arbetsmarknaden upplöser nationsgränser, vilket får stora konsekvenser för både individer och organisationer.

Redan innan corona slog till hade e-handeln växt lavinartat på den globala marknaden, vilket har skapat både möjligheter och problem. På den positiva sidan går att se att gränsöverskridande handel ökar utbudet för köparna och de kommersiella möjligheterna för säljarna. Det finns en större flexibilitet och potential att förbättra kundservicen, och dessutom minskar kostnaderna för administration och mellanhänder. Det är

7 Lauren Kaori Gurley. Amazon Is Forcing Its Warehouse Workers Into Brutal 'Megacycle' Shifts. *Vice*, februari 2021.

8 Vivian Wang. Worker Deaths Put Big Tech in China Under Scrutiny. *New York Times*, februari 2021.

dock tydligt att usla arbetsvillkor har varit en del av e-handelns triumfer hela tiden, och att global marknadsföring och försäljning leder till enorm arbetsbelastning. Osäkra kontrakt och dålig säkerhet är standard, och e-handelsföretagen bedriver inte sällan aggressiva anti-fackliga kampanjer.⁹ Och deras arbetare står nu inför nya problem. Detaljhandeln online är en av de sektorer där automatiseringen väntas få störst genomslag. På global nivå förutspås 34 procent av den här typen av jobb att försvinna på grund av automatisering.¹⁰

Automatiseringens påverkan på arbetsmarknaden

Automatiseringen är ett tveeggat svärd. Robotar och algoritmer erbjuder fantastiska möjligheter för både företag och offentlig sektor. Människor slipper ägna sig åt trista enformigheter, pengar kan sparas, tempot kan höjas. Inom vården kan diagnoser ställas med millimeterprecision. Försäkringskassan och andra samhällseliga institutioner kan fatta beslut på löpande band med mindre risk för bias. Även om utvecklingen reser en mängd etiska och demokratiska frågor så är det uppenbart att den nya tekniken kan ha en frigörande potential – om den används rätt. Lika uppenbart är det att om samhället inte tar ett helhetsgrepp på den här utvecklingen så riskerar den att kantra. Vi står inför en gigantisk omställning

9 E-commerce: Recent trends and impact on labour. Working paper for Uni Commerce Global Union, uppdaterad i oktober 2019.

10 Will robots really steal our jobs? An international analysis of the potential long term impact of automation. PWC, 2018.

av arbetsmarknaden där en stor del av de jobb som finns i dag kommer att övertas av maskiner, alternativt ändra karaktär på grund av automatisering. Det kommer att krävas en rad nya kompetenser, men också medvetna strategier för hur vi vill förvalta de tekniska möjligheter som erbjuds. National-ekonomen Stefan Fölster undersökte 2014 vilken påverkan ”datoriseringen” kunde tänkas ha i Sverige, och kom fram till att den svenska arbetsmarknaden är mer känslig för datorisering än t.ex. den amerikanska. Då, för sju år sedan, ansågs 53 procent av de svenska jobben kunna bli aktuella för datorisering, jämfört med 47 procent i USA. Huvudorsaken till det är att Sverige fortfarande har fler personer i industriyrken som skulle kunna effektiviseras med hjälp av robotar.¹¹

Andra kompetenser efterfrågas

Automatiseringen strukturerar om arbetsmarknaden så att jobb försvinner, men leder också till att nya jobb tillkommer och att andra ändrar karaktär. Uppskattningsvis kommer 21 procent av dagens arbetade timmar i Sverige att automatiseras under de kommande tio åren, vilket motsvarar drygt en miljon jobb. Samtidigt förväntas automatisering och ett antal samhällstrender också skapa 1,3 miljoner nya jobb fram till år 2030. Dessa samhällstrender är bland annat en åldrande befolkning, ökade inkomster, investeringar i ny teknik och uppkomst av nya yrken.¹² Struktururomvandlingen ställer krav på nya kompetenser, men också på egenskaper som analytisk förmåga och

11 Stefan Fölster, Vartannat jobb automatiseras inom 20 år – utmaningar för Sverige. Stiftelsen för strategisk forskning, 2014.

12 Fredrik Mörtberg, Automatiseringen på den svenska arbetsmarknaden. Arbetsförmedlingen analys 2020:5.

anpasslighet. Varje år rangordnar World Economic Forum de viktigaste kompetenserna för framtidens arbetsliv, och 2020 var det komplex problemlösning, kritiskt tänkande och kreativitet som toppade listan. Hur möter det svenska utbildningssystemet dessa nya behov? Det livslånga lärandet är här för att stanna, och individer och samhälle behöver mötas för att ta ansvar för att så sker.

”

Även om utvecklingen reser en mängd etiska och demokratiska frågor så är det uppenbart att den nya tekniken kan ha en frigörande potential – om den används rätt. Lika uppenbart är det att om samhället inte tar ett helhetsgrepp på den här utvecklingen så riskerar den att kantra.

Plattformiseringen och gig-ekonomin

Förutom automatiseringen av befintliga arbetsprocesser så finns det en rad andra fenomen som förändrar arbetsmarknadens struktur. Ett uppmärksammat sådant är den så kallade gig-ekonomin där plattformar på sociala medier fungerar som förmedlingar av tillfälliga jobb till ”egenanställda” arbetare. Exempel på kända sådana plattformar är Uber (för taxichaufförer) och Foodora (för matbud). Gig-arbetet framställs ofta som extraknäck, och plattformarna vill inte betrakta sig som

arbetsgivare, men det är inte ovanligt att personer helt och hållet livnär sig på gigen. Flexibiliteten är total. Som arbetare binder du aldrig upp dig utan tackar ja när det passar, å andra sidan har du ingen anställningstrygghet, sjukpenning eller ersättning för arbetsredskap. I Sverige är gig-arbetet ingen stor sak ännu – knappt åtta procent får sina arbeten via den här typen av plattformsförmedling. Men i Storbritannien blev taxibranschen så utmanad av Uber att konkurrensen sattes ur spel och arbetsrätten havererade, vilket ledde till en rätts sak i Arbetsdomstolen 2016. Domstolen fann att Uber ska ses som en arbetsgivare och att deras chaufförer har rätt till minimilön och trygga anställningsvillkor. Rätten argumenterade att chaufförerna måste betraktas som arbetare på grund av graden av kontroll som Uber har över deras tid och arbete, exempelvis genom att sätta taxor och inte meddela destinationer förrän efter kunden plockats upp.¹³

”Gigifiering” av arbetsmarknaden

Det ideella initiativet Gigwatch menar att begreppet gigeekonomi inte bara beskriver existerande företag, anställningsformer och arbetsmodeller, utan också indikerar en större tendens i samhället där allt fler sektorer och jobb *gigifieras*.¹⁴ Det är svårt att organisera de splittrade gig-arbetarna, och den diskurs som omgärdar utvecklingen betonar positiva värden såsom frihet, eget ansvar och entreprenörskap. Det är i flera avseenden glorifierande begrepp som döljer att många gig-

13 Sarah Butler. Uber drivers entitled to workers' rights, UK supreme court rules. The Guardian, februari 2021.

14 Vad är gigeekonomi?, Gigwatch, <http://www.gigwatch.se/om-gigeekonomin/>

arbetare i själva verket säljer all sin tid till appen, eftersom de tvingas vara standby för att inte missa uppdrag – uppdrag som i regel är riktigt lågt betalda. Plattformformatet framkallar också en medialisering av yrkeslivet, då det förutsätter att arbetarna gör profiler på sociala medier, deltar i auditions och olika nätverksforum. Detta innebär att det i många fall är lika viktigt hur du presenterar dig som vad du sedan levererar i ditt arbete. Den allt mer dominerande entreprenörsligheten ger vid handen att du som individ är ansvarig för hur du lyckas på arbetsmarknaden, något som kan tyckas självklart. Men sett ur ett historiskt perspektiv har det skett en förskjutning av ansvaret från institutioner till individer, samtidigt som förutsättningarna för individen att ta det ansvaret eroderas genom exempelvis försvagad arbetsrättslagstiftning och internationell konkurrens på många marknader.

”

I Sverige är gig-arbetet ingen stor sak ännu – knappt åtta procent får sina arbeten via den här typen av plattformsförmedling.

Den svenska modellen bygger på att den fackliga organisationsgraden är hög – det är genom organisering som maktbalansen upprätthålls i förhållande till arbetsgivarna. Därför intresserar sig LO för gigifieringen. I en rapport från 2019¹⁵

¹⁵ Ulrika Vedin och Linda Larsson. Dagens och morgondagens arbetsmarknad. Vägval för ökad jämlikhet och förbättrad omställningsförmåga. LO: Enheten för välfärd, utbildning och arbetsmarknad, 2019.

konstaterar de att det är inom okvalificerade yrken som tendensen är som starkast och att den för med sig utsatthet, dålig hälsa och sluttande lönenivåer. Det är också tydligt att gig-arbetare mer sällan väljer att gå med i facket. I den statliga utredningen *En gemensam angelägenhet* från 2020, konstateras att det sociala kontrakt där arbetsmarknadens parter möts i ett ömsesidigt utbyte är hotat av flera skäl – på grund av digitaliseringen och arbetsmarknadens globalisering, det ökade antalet tillfälliga anställningar och en lägre facklig anslutningsgrad samt minskade statliga interventioner. För att återupprätta balansen, menar betänkandet, måste staten ta ett ökat ansvar för att även deltidsanställda utan kollektivavtal ska omfattas av det sociala skydds nätet.¹⁶

På vilket sätt är dessa strukturella förändringar en demokratisk fråga? Till att börja med handlar det om hur reglerad vi vill att arbetsmarknaden ska vara. Över hela världen pågår strider som den brittiska om huruvida plattformsföretagen bör ses som arbetsgivare eller inte. Men gigifieringen har även åtföljts av uppluckrad arbetsrätt generellt. Syftet har varit att underlätta för företagande genom ökad flexibilitet och minskat ekonomiskt ansvar för arbetsgivarna, men priset har varit minskad trygghet för arbetstagarna. Eftersom lejonparten av den svenska arbetsmarknaden fortfarande präglas av kollektivavtal och anställningstrygghet riskerar plattformiseringen och gig-ekonomin att leda till minskad jämlikhet på arbetsmarknaden både vad gäller löner och anställningstrygghet. Jämlikhet är en av de bärande bjälkarna i det demokratiska

¹⁶ En gemensam angelägenhet, SOU 2020:46, vol. 2, Jämlikhetskommissionens betänkande, 2020.

systemet, och även om det finns olika åsikter om hur långt ett sådant ideal ska drivas, så är det tydligt att en omfattande ojämlikhet påverkar samhället i stort och i förlängningen även delaktigheten i demokratin.

”

... det sociala kontrakt där arbetsmarknadens parter möts i ett ömsesidigt utbyte är hotat av flera skäl – på grund av digitaliseringen och arbetsmarknadens globalisering, det ökade antalet tillfälliga anställningar och en lägre facklig anslutningsgrad samt minskade statliga interventioner.

Den digitala omställningen kräver politiskt engagemang

Under större delen av 1900-talet var förkortad arbetstid ett uttalat politiskt mål som delades av en majoritet i riksdagen. På 1920- och 1930-talen handlade det både om att etablera mer humana arbetsvillkor, och om att öka effektiviteten i produktionen. Senare blev det snarare en fråga om fritid och livskvalitet. Under 1970-talet kulminerade debatten och de flesta partierna ställde sig bakom idén om sex timmars arbetsdag, men efter två statliga utredningar dog förslaget. Samhällskostnaden ansågs bli för hög, trots att ingen konkret

siffror egentligen hade räknats ut. Det gick helt enkelt inte att isolera arbetstiden som variabel ifrån samhällsekonomin som helhet.¹⁷ Men i dag kan frågan om förkortad arbetstid få ny relevans. Den digitala omställningen öppnar ett fönster för diskussion och eftertanke. Vilket slags arbete vill vi ha? Vad vill vi göra med våra liv? Vad ska människor göra när allt fler arbetsuppgifter utförs av robotar? Den nya tekniken möjliggör ett arbetsliv där färre tvingas slita ut sin kropp, eller utföra monotona arbetsuppgifter vid löpande band eller på ett kontor – ett samhälle där människan får större möjlighet att forma arbetet efter sina behov och förmågor. Kanske tillåts vi i högre utsträckning närma oss arbete som en arena för det egna uttrycket och personligheten – en källa till självförverkligande, social gemenskap och samhällslik utveckling. Kanske behöver vi överhuvudtaget inte jobba lika mycket längre, utan kan ägna oss mer åt livets kärnvärden: familj och relationer, skapande och kreativitet.

”
*Under 1970-talet kulminerade debatten
och de flesta partierna ställde sig bakom
idén om sex timmars arbetsdag, men efter
två statliga utredningar dog förslaget.*

¹⁷ Linn Spross. Ett välfärdsstatligt dilemma: Statens formuleringar av en arbetstidsfråga 1919–2002. Doktorsavhandling vid Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet, 2016.

Den framgångsrika svenska modellen vilar på förmågan att ta ett helhetsgrepp om samhällets olika intressen, en överenskommelse där olika parter möts i en kompromiss. Men håller denna modell i digitaliseringens tidevarv? Utifrån de tendenser som belysts i det här kapitlet går det att se en rad utmaningar. Facket har tappat mark i flera decennier och får allt svårare att organisera arbetstagarnas intressen. Marknader konkurrensutsätts globalt, vilket stundvis innebär ett bistert utgångsläge för nationella fackliga förhandlingar. Den framväxande plattformsbaserade gigekonomin splittrar och separerar löntagarkollektivet, vilket spär på denna utveckling ytterligare. Den nya arbetsmarknaden ter sig diffus, yrkesroller luckras upp och är i ständig förändring. Kartan ritas om och utvecklingstakten kommer med all sannolikhet att öka.

Men vilka är då möjligheterna? Sverige har historiskt sett varit bra på omställning vid stora strukturuomvandlingar, och med statliga åtgärder hjälpt till att få folk i nya arbeten när de gamla försvinner. Men i den digitala omställning vi nu står i början av drivs anpassningen till nya behov i första hand av industrin. Mer än 700 miljoner investeras i Norr- och Västerbotten för uppbyggnad av fossilfria fabriker, som exempelvis ska producera batterier till framtidens elbilar – satsningar som förutspås innebära cirka hundratusen nya jobb i dessa regioner. Ett av de mer ambitiösa industrileda projekten är det så kallade WASP-programmet där Wallenberg-sfären investerar åtskilliga miljarder i AI-relaterad forskning och utbildning, inte minst inom samhällsvetenskap och humaniora. Men även inom specifika branscher, så som bil och bygg, görs satsningar för att utveckla klimatsmarta tekniker och metoder inför

framtiden. I nuläget görs dock väldigt få motsvarande insatser från det offentliga, vilket riskerar att skapa obalans. Industrins ansträngningar behöver en tydligare pendang i form av politiska reformer och regelverk för att samhället ska kunna uppnå målen om ekologisk och social hållbarhet.

Det avlönade arbetet är en central pelare i det liberala samhällsbygget, och det är kring det vi har organiserat välfärdsstaten de senaste tvåhundra åren. Likaså är demokratin oumbärlig för en väl fungerade arbetsmarknad. Sveriges fortsatta utveckling är beroende av att alla medborgare känner sig trygga att frigöra sin fulla potential samt att fler känner sig delaktiga i det gemensamma och vill och kan ta ägandeskap och ansvar för det. Därför behövs ett nytt samhälleligt kontrakt där arbetets betydelse läggs på bordet och anpassas utifrån de villkor som råder idag, men framförallt utifrån hur vi medborgare vill leva våra liv i framtidens digitala samhälle. Vi behöver se arbetet i relation både till individens behov av självförverkligande och trygghet, och i relation till tekniska, ekonomiska och politiska strukturer samt förhandla fram en ny ordning. Det har gjorts förut, och nu är det dags igen.

Det avlönade arbetet är en central pelare i det liberala samhällsbygget, och det är kring det vi har organiserat välfärdsstaten de senaste tvåhundra åren. Likaså är demokratin oumbärlig för en väl fungerade arbetsmarknad.

”

Summering av kapitlet:

- *Den framgångsrika svenska modellen bygger på samförstånd mellan arbetsmarknadens parter.* Den har tryggt både företagens, det offentligas och medborgarnas intressen i mer än ett halvt sekel. Digitaliseringen är en av flera påverkansfaktorer som rubbar villkoren för denna uppställning och skapar obalans vid förhandlingsbordet. Denna obalans får implikationer för demokratin då ökad ojämlikhet och skillnader i inflytande över samhällsutvecklingen leder till ohälsa och sjunkande tillit hos befolkningen.
- *Arbetets betydelse behöver omförhandlas.* Digitaliseringen av arbete skapar nya möjligheter men accentuerar också skillnader mellan olika yrkesgrupper. Automatiseringen av arbete kommer att förändra många branscher i grunden och skapa nya behov. Det öppnar också upp för diskussion om hur arbetsmarknaden bör formas för att bidra till social och ekologisk hållbarhet.
- *Det offentliga måste öka både investeringar och engagemang.* Utvecklingen av arbetsmarknaden drivs i dag i hög grad av näringslivets aktörer, men frågan om det sociala kontraktet kring arbete måste ägas av alla. Skola och utbildning är exempelvis helt centrala i den digitala omställningen – vad behöver vi lära oss för att möta framtidens arbetsliv och de kompetenskrav som formas nu? Hur säkerställer vi att utbildningssystemet följer med i den digitala omställningen? Likaså behöver den svenska modellen diskuteras och vitaliseras utifrån dagens förutsättningar. Hur säkrar vi samtliga medborgares sociala trygghet när deras kompetenser inte längre efterfrågas på samma sätt? Vad ska de

göra istället? Detta är politiska frågor som behöver lyftas mycket mer.

- *Den svenska modellen behöver sättas i en internationell kontext.* Arbetsmarknadens villkor upphörde för länge sedan att vara strikt nationella, och den accelererande digitaliseringen öppnar ännu mer för internationella aktörer och strukturer att prägla den svenska arbetsmarknaden. Omvänt så utmanas svenska värderingar och principer när svenska företag agerar på internationella marknader. Det kan gälla allt ifrån hållbar användning av resurser till konkreta arbetsvillkor i produktion. Det finns inga enkla svar på hur dessa tendenser ska bemötas, men vi behöver göra det med demokratiska och etiska principer i ryggen.
- *Digitaliseringen öppnar nya möjligheter.* Automatiseringen av arbete medför många utmaningar, inte minst på grund av omgivande politiska kontexter. Men den innebär också fantastiska möjligheter för människor att frigöras till mer kvalificerade arbeten, eller rentav ledighet. Men för att ta vara på möjligheterna krävs en öppen och demokratiskt sinnad diskussion om hur vi medborgare vill att framtidens arbetsliv ska se ut.

7

Dikt

Captcha
– dikt om den
digitala demokratin

Captcha – dikt om den digitala demokratin

MALTE PERSSON

Låt anagramgeneratorn generera:

AI och demokrati =

- - - - -

koda och imitera,
hacka om idioter,
idka macho teori,
rocka idiommet, ha!

*

simulera
summera

Ja, låt alliterationsgeneratorn
(generationsalligatorn?)
genera:

skriftspråkliga subrutiner
FRÅN sumeriska sädessilos
TILL surrande serverhallar

storm av stimuli
störningar
stopp

*

Atens agora...? Cicero i toga...?

Fortsätt versifiera
för att verifiera
att du är en människa:

...neurala nätverk möter sociala.
Demokratin, den gamla analoga
på gränsen till den nya digitala:

här samlas data in i väldig skala,
här sätts den fria viljans val ifråga.
Hur ska det fria ordets papperssvala
bevara sin berömda flygförmåga?

Vi alla är en samhällsgenerator.
I flöden som får statskeppen att luta
och i balans som folk på torg och gator.

Hur ska sonetten och det hela sluta?
Jag skriver färdigt dikten i min dator
och röstar med ett kryss i denna ruta

Författarna

PROLOG: PANDEMIN – STRESSTEST FÖR DEMOKRATIN

Emma Frans är doktor i medicinsk epidemiologi vid Karolinska institutet och verksam som forskare, författare och vetenskapsskribent. Hon har bland annat skrivit artikelserien *Vetenskapskollen* i Svenska Dagbladet där hon granskar sanningshalten och vetenskapligheten bakom sensationella nyheter och populär forskning. För sitt arbete tilldelades hon Stora Journalistpriset år 2017.

I. DIGITALISERING, DATA OCH AI – VÄGVAL FÖR VÄLFÄRD OCH DEMOKRATI

Daniel Gillblad är en av Sveriges främsta AI-profiler, nu verksam som co-director på AI Sweden med ansvar för forskning och strategi. Han har i över 20 år varit starkt involverad i utvecklingen av AI i Sverige, och under flertalet av dessa år i ledande befattning, bland annat som forskningsledare och labbchef på Swedish Institute of Computer Science och som forskningschef på forskningsinstitutet RISE.

2. DEN DIGITALA DEMOKRATIN – DRÖMMAR OCH MARDRÖMMAR

Åsa Wikforss är professor i teoretisk filosofi vid Stockholms universitet. Sedan 2019 leder hon ett tvärvetenskapligt forskningsprogram om kunskapsmotstånd. Hon är författare till boken *Alternativa fakta. Om kunskapen och dess fiender* (2017) och aktuell med boken *Därför Demokrati. Om kunskapen och folkstyret* (2021). Hon är ledamot i Kungliga Vetenskapsakademien och i Svenska Akademien.

3 . AI OCH MORALISKT ANSVAR

Karim Jebari disputerade vid Kungliga Tekniska högskolan och är i dag forskare i filosofi och teknologi vid Institutet för framtidsstudier. Hans forskning undersöker bland annat risker och möjligheter med kommande teknologi. Just nu undersöker han hur AI inom offentligt beslutsfattande förhåller sig till demokratisk legitimitet och hur AI kan komma att förändra framtidens arbete.

4 . ALLA VINNER PÅ ÄLDRES DIGITALA DELAKTIGHET

Birgitta Jonsson är en bredbandaktivist, född 1935. Hon arbetar sedan flera år tillbaka för äldres digitala delaktighet i den ideella föreningen SeniorNet och via sitt Twitter-konto. Hon har erfarenhet av föreningsengagemang från Kommunalarbetareförbundet där hon var aktiv under sitt yrkesliv, då hon arbetade som dagbarnvårdare. Hon var bland annat med när förbundet bildade en sektion för familjedaghemmen.

5 . DEMOKRATI, SAMHÄLLE OCH AI - ETT RISKPERSPEKTIV

Olle Häggström är professor i matematisk statistik vid Chalmers tekniska högskola och ledamot i Kungliga Vetenskapsakademien. På senare år har han forskat alltmer på futurologi, existentiell risk, AI-säkerhet och angränsande områden. Han har även arbetat med policyfrågor rörande AI på nationell och EU-nivå. Olle Häggström är författare till fem böcker, varav senast *Tänkande maskiner* från 2021.

6. ARBETSMARKNADENS DIGITALISERING UR ETT DEMOKRATISKT PERSPEKTIV

Jenny Wiik är docent i medie- och kommunikationsvetenskap vid Göteborgs universitet och Malmö universitet. Som Flexit-forskare leder hon studien *Automatiseringen av journalistiken* kopplad till innovationsplattformen Medier & Demokrati vid Lindholmen Science Park. Jenny Wiik ansvarade för uppbyggnadsfasen av initiativet *Future of Democracy Summit* som debuterade hösten 2021.

7. CAPTCHA - DIKT OM DEN DIGITALA DEMOKRATIN

Malte Persson är poet, kritiker och översättare. Han debuterade 2002 med romanen *Livet på den här planeten*, som nominerades till Borås Tidnings debutantpris. Därefter har han skrivit flera diktsamlingar och andra skrifter, senast poesisamlingen *Undergången* som kom ut 2021. Han har bland annat tilldelats Göteborgs-Postens litteraturpris, Karin Boyes litterära pris och Svenska Akademiens stipendium ur Gerard Bonniers donationsfond.

Demokratin 100 år – samling för en stark demokrati
www.vardemokrati.se